OSMANLI—İRAN—RUS İLİŞKİLERİNE AİT İKİ KAYNAK

I. Petros di Sarkis Gilanentz'in Kronolojisi

II. Nadir Şah Devrine ait bir Anonim Kronoloji

Tercüme eden ve Yayına hazırlayan
HRAND D. ANDREASYAN

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1974

TAKRİZ

Uzun süre uzman olarak kürsümüzde vazife gören Hrand D. Andreasyan, eski ermeniceye derin vukufu dolayısıyle Türk tarihi ile yakın ilgisi olan ermenice kaynakları, seyahatnameleri, şehir tarihlerini türkçeye tercüme etmiş ve yaptığı tercümelere kıymetli notlar ilâve etmek suretiyle ilim âleminin dikkat nazarını çekmiştir. Onun tercüme ettiği Urfalı Mateos'un *Vekayinâme*si, Anadolu Selçuklu tarihine büyük bir katkıda bulunduğu gibi, Eremya Çelebi Kömürciyan'ın ve İnciciyan'ın *İstanbul Tarihleri* de bu şehrin iktisadî, siyasî ve içtimaî hayatının daha belirli bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Öte yandan aynı müellifin tercüme edip notlarla zenginleştirdiği Polonyalı Simeon'un *Seyahatnâme*si, Minas Bıjışkyan'ın *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası,* XVII ve XIX. yüzyılların başlarındaki Türkiye'nin tarihî coğrafyası ile topografyasını gözler önüne sermektedir.

Bölümümüz tarafından neşredilen *Tarih Dergisi*'ne yazdığı makalelerinde daima orijinal metinleri tanıtan Hrand Andreasyan'ın bu kere tercüme ettiği eser, XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki İran'ın durumunu belirtmekte, dolayısıyle İran-Türk ve Rus ilişkilerini açıklamaktadır. İki ermenice kaynağın birleştirilmesi suretiyle meydana gelen bu tercüme, diğerleri gibi, Türk tarihine bâzı katkılarda bulunmakta olup çağdaş kaynaklarda eksik kalan hâdiseleri tamamlamakta ve bu sahada çalışacak olanlara faydalı olmaktadır. Eserin I. bölümünde Afgan istilâsı sonunda Rusların ve Türklerin İran meselesiyle ne şekilde ilgilendikleri hususu belirtilmekte, bilhassa, 1722 Mart ayından 1723 Ağustos sonuna kadar İran'da geçen tarihî hâdiseler etraflı bir şekilde ele alınmaktadır. Kitabın II. bölümü ise 1721-1736 seneleri içinde geçen vakaların bir tarihçesi olup *«Osmanlıların Ermeni ve İran şehirlerine karşı yaptıkları harplerin tarihi»* adını taşımakta, özellikle Nadir Şah zamanında Osmanlı-İran münasebetleri üzerinde durmaktadır.

Bu bakımdan, Hrand Andreasyan tarafından türkçeye tercüme edilen bu eserin Türk tarihinin muayyen bir devresine katkıda bulunduğunu kabul etmek yerinde olur, kanaatindeyiz.

Yeniçağ Tarihi Kürsüsü Profesörü
Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ

ÖNSÖZ

Kitabımız, XVIII. yüzyılın ilk yarısında İran'ın Afgan istilâsına uğrayarak Safevî sülâlesinin yıkılmasına, bu vaziyetin neticesi olarak İran-Türk-Rus ilişkilerine ve vukubulan harplere ait iki ermenice kaynağın - I. ve II. bölüm olarak - birleştirilmesi ile meydana getirilmiştir.

Birinci Bölüm, Afgan istilâsına, Safevî sülâlesinin düşüşüne ve dolayısiyle Türklerin ve Rusların bu durum ile ilgilenip harekete geçtikleri devre ait bir kaynaktır. Baştan sona kadar ruznâme şeklinde bir rapor mahiyetinde olan bu bölüm, Petros di Sarkis Gilanentz adlı bir ermeni tarafından Astrahan'da bulunan Arşevek Minas Tigranyan'a hitâben yazılmıştır. Adı geçen ermeni ruhanî, Rusların güneye doğru yayılma hareketini teşvik ederek hıristiyanları ve hususiyle ermenileri İran'ın fena idare ve tazyikinden ve Kafkaslı mütecaviz kabilelerin akınlarından kurtarmak amacı ile ermeni ileri gelenleri tarafından, Ruslar nezdinde mümessil olarak görevlendirilmiştir. Rus devlet ve askerî otoriteleri ve Çar Büyük Petro ile ilişki kurmuş olan Arşevek, aynı zamanda bu maksada yardımcı olan ermeni gönüllü kuvvetlerini de teçhiz ve himâye ediyordu.

Adı geçen Arşevek'in bir ajanı olup Gilan'a yollanmış ve İran olayları ve durumu hakkında kendisine raporlar göndermiş olan Petros Gilanentz'in şahsiyeti hakkında, kendi yazısından çıkarabildiğimizden fazla bir bilgimiz yoktur. Anlaşıldığına göre, aynı zamanda bir tacir olduğu bilinen Gilanentz, buradaki asıl görevi olan raportörlükten başka, ermeni gönüllülerin teşekkül ve idaresi gibi işlerle de meşgul olmuştur.

Gilanentz Kronolojisi, 1722 Mart ayından 1723 Ağustos sonuna kadar İran'da geçen tarihî vakalara ait önemli bir kaynaktır. Müellif, görevi icabı olarak bilgi toplamak gayreti ile, olaylarla ilgili şahısların anlattıklarını aynen kayd etmiş ve bilhassa olaylara önemli bir şâhit olduğu açıkça görülen Jozef Apisalaymian'dan aldığı malûmata geniş yer vererek (bk. fıkra 82-113) eserini daha çok kıymetlendirmiştir. Hakikaten, İran'ın bu

çalkantılı devrinin tarihine ait yazılmış muhtelif eserlerin müellifleri, İsfahan Fransız konsolosu Ange de Gordian'ın sekreteri ve tercümanı olan Apisalaymian'ın raporlarından ve anlattıkları malûmattan çok istifade etmişlerdir*.

Gilanentz Kronolojisi'nin metni, 1863 senesinde Tiflis'te çıkan ermenice *Grung* mecmuasında neşr edilmiş, 1870 yılında da Prof. K. Patkanov tarafından rusçaya tercüme edilmiştir**. İsfahanlı Dr. Garo Minasyan'ın tercümesi, İran'a ait önemli eserlerin müellifi olan İngiliz müşteşriki Dr. Laurence Lockhart'ın hususî notları ile ingilizce olarak Gülbenkian Vakfı yayınları arasında 1959'da Lizbon'da neşredilmiştir.

Türkçe tercümemiz, Lockhart'ın notlariyle beraber, Dr. Minasyan'ın ingilizcesi üzerinden yapılmıştır.

*
* *

Kitabımızın İkinci Bölümü, Venedik'te Mekhitarist Manastırı'nda bulunan ve mikrofilmini çıkarmış olduğumuz ermenice bir yazmanın tercümesidir. Yazarı ve yazıldığı yeri meçhul olan bu yazma, 14'ü geniş ve çift sütunlu olmak üzere 150 sahifeli bir defter şeklinde olup «Osmanlıların Ermeni ve İran şehirlerine karşı yaptıkları harplerin tarihi» adını taşımaktadır.

1721 - 1736 seneleri içinde geçen vakaların bir tarihçesi olup, İran'da Afgan işgali ve Şah Hüseyin'in düşüşü kısaca anlatıldıktan sonra asıl konusu olan Şah Tahmasp'ın ve bilhassa Nâdir Şah'ın zamanında Osmanlı-İran münasebetleri ve harplerinden bahs eden yazmanın müellifi meçhul ise de, elimizdeki metnin birkaç yerinde rastladığımız «burası anlaşılmadı, halk dili ile yazılı bu ibare okunmadı» gibi notlardan anlaşıldığına göre, asıl metin kaba bir halk dili ile yazılmış bir hikâye olup, Mekhitarist rahiplerinden P. İgnatios Haçaduryan (ölm. 1780) tarafından eski ermenice olarak yeniden yazılmıştır. Hadiselerin hikâye tarzına bakılırsa, onları anlatan veya anlatanlar vakaların içinde bulunmuş şahıslardır. Nitekim, bahsedilen harpler-

*) Meselâ, Ange de Gardane'ın *Muhaberatı;* Louis André de la Mamie de Clairac, *Histoire de Perse depuis Commencement de ce Siècle,* Paris 1750; T.H. Weir, *A Volume of Oriental Studies,* Cambridge 1922. Bunlardan başka, Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde Apisalaymian'ın *Mémoire sur la Guerre Civile de Perse* adlı mufassal bir raporu ve Glasgow Üniversitesinde de türkçe raporları mevcuttur.

**) Bk. *Zapiski Imperatorskoi Nauk,* c. XVII, St. Petersburg, 1870.

de İran ordusunda ermeni asker ve zâbitlerin de mevcud oldukları açıkça belirtilmiş ve hususiyle onların iştirâk ettikleri muhârebelerden söz edilmiştir.

Yazar ve müellif sıfatından çok uzak kimseler tarafından verilen malûmat, metodik bir sırayı takip etmediği için hâfızaya dayanılıp anlatılan hikâyelerin çok defa tekerrür etmesini ve tarihlerinin karıştırılmasını tabiî karşılamak icab eder. Bu eksiği mümkün olduğu kadar tamamlamak için, müstensih, metinde bâzı düzeltmeler yapmış ve olayları uygun başlıklarla bölümlere ayırmıştır.

Tercümemizde de önemli sayılan vakaların tarihlerinin tespiti ve tamamlanması için hususiyle Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Tarihi* (c. IV.) ve Lockhart'ın *Nadir Şah* adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

HRAND D. ANDREASYAN

I

GİLANENTZ'İN KRONOLOJİSİ

Saadetlu Ruhanî Peder ve Âlim Başpiskopos Minas'a[1]

Reşt, 22 ağustos/2 eylûl 1723

Bu memlekette vuku bulan olaylara ait aşağıdaki malûmatı, tarih sırasına göre numaralanmış ayrıntılar ile sizlere arz eylerim. Bunu rusca da yazmış ve General'e[2] vermiştim.

1. 31 temmuz/11 ağustos'da şehrimize gelen Hemedanlı Sahican'ın oğlu Hovsep şunu söyledi: «Hamadan'dan ayrıldığım bir ay oluyor. Ben orada iken Bağdad'dan gelen bir ermeni, İstanbul'dan oraya pek çok mühimmat geldiğini, fakat asker sevk edildiğine dair bir şey duyulmadığını bildirdi. Gilan'a rus askeri geldiğini[3] duyan Bağdad paşası[4], rusların korkusundan Bağdad kalesinin yıkık kısımlarını tamir ettirmiştir».

2. Yukarıda adı geçen Hovsep, aynı zamanda, kendisi Kazvin'e vardığı zaman ora halkının : «*Sardar*'ımız buradan kaçtı ve biz sahipsiz kaldık. Sonumuzun ne olacağını bilmiyoruz. Afganlar geldiğinde, büyüyen tehlike karşısında yapacağımız tek şey Reşt'teki rus kumandanına müracaatla bizi himayesine almasını ve rusların hizmetine girmemizi dilemek olacaktır» dediklerini söyledi.

3. 2/13 ağustos günü, Tebriz şahı'nın[5] kuriyeleri olan iki Şamahlı türk, Timican yolu ile Reşt'e geldiler. Bu iki adamın dediklerine göre,

1. Kimliği ve hadiselerdeki rolü Önsöz'de izah edilmiş olan ermeni rahibi.
2. Sözü geçen general, 1723 tarihinde Gilan'daki rus kuvvetlerine kumandan tayin edilen Vasili Yakobleviç Levaşov'dur. LAURENCE LOCKHART.
3. Albay Şipkov, iki rus taburu ile 1722 senesinin kasım ayında Gilan'ın bir kısmını işgal etmişti. Adı geçen albay, tuğgeneral Levaşov'un bir takviye kuvvetiyle geldiği mart ayına kadar aynı mevkide kalmıştır. L. L.
4. Hasan Paşa. L.L.
5. Sultan Hüseyin Şah'ın üçüncü oğlu Tahmasp Mirza'dır ki İsfahan'ın muhasarası esnasında oradan kaçarak Kazvin'e gitmiş, İsfahan'ın sükûtu ve

Vakhtang Han[6] ile Kakheti valisi Muhammed Guli Han[7] barış aktetmiş ve askerleriyle Erivan'a yürüyüşe geçmişlerdir. Onlar askerleriyle beraber aynı şehrin yakınında bulunan dört paşadan üçü ile savaşmış, birçok askeri öldürmüş, kalanı da kaçmağa zorlamışlardı. Bununla beraber, paşalardan biri bulunduğu mevkii o kadar tahkim etmişti ki oraya bir türlü girememişlerdir[8].

4. 3/14 ağustosda Reşt'e gelen Culfalı Hovannesoğlu Toros: «Erzurum'da bulunduğum vakit, dört paşanın Tiflis'e yürüdükleri, şehri zapt ettikleri ve Vakhtang Han'ı tutmak için kovaladıklarına dair haberler geldi.

babasının tahttan feragatı üzerine de kendisini Şah ilân etmişti. Çok geçmeden, Afganlar kendisini oradan Tebriz'e kaçmağa zorlamışlardı. Sözü geçen iki türk Reşt'e gelmek üzere Tebriz'den hareket ettikleri sırada, Tahmasp, Tebriz'in Türkler tarafından tehdid edildiğini görerek âcilen Erdebil'e geçmiştir. L.L.

6. Kartli kıralı Vakhtang, 1703-1711 senelerinde aynı memleketi naib sıfatiyle idare etmiş, 1711-1714 yıllarında da kıral ve aynı zamanda Gürcistan valisi olmuştur. 1714'de, müslüman olmağı reddettiği için kardeşi lehine tahttan indirilmiştir. 1719'da ise, müslümanlığı zahiren kabul etmiş ve tekrar kıral ve vali mevkiine getirilmiştir. Vakhtang, yağmacı Lezgileri ezmek için yapacağı harekete metbuu olan Sultan Hüseyin Şah tarafından müsaade edilmediğinden dolayı ona karşı hiddetlenmiş ve İsfahan'ın Afganlar tarafından muhasarasında yardıma gitmemiştir. Vakhtang, ayni zamanda, kendisi ve halkı için bir hâmi olur ümidi ile Büyük Petro ile münasebet kurmuştur. Rakibi olup Muhammed Guli Han diye malûm Kakhet kıralı III. Konstantin'in entrikaları neticesinde, Vakhtang 1723 senesinde tahttan ve valilik makamından tekrar mahrum edilmiş ve İran'ın Rus istilası esnasında Büyük Petro'nun yardımına ait beslediği ümidi boşa çıkınca Rusya'ya iltica etmiş ve 1737'de orada ölmüştür. L.L.

7. Guli Han adını taşıyan Kakheti kıralı III. Konstantin, samimî yurtsever olmakla beraber, atılgan ve merhametsiz bir adam idi. Koyu bir Şii müslüman olduktan sonra, 1723'de Tahmasp Mirza'yı kendisini Vakhtang'ın yerine Kartli kıralı ve Gürcistan valisi ve keza Erevan umum valisi yaptırmağa razı etti. Naibi de kendisi gibi bir gürcü mühtedisi idi. Konstantin, hanedanlık mevzuundan başka, Gürcistan'ı Rus hakimiyetine tabi kılacağından şüphelendiği Vakhtang'a şiddetle muarızdı. Sadık bir Şii olan Guli Han, Sünni Türklerin de koyu bir düşmanı idi ve nihayet onların eli ile öldürüldü. Guli Han, aynı zamanda ermenilere karşı gaddarca hareketlerde bulunarak, onların bir çoğunu katlettirmiş, katolikoslarını da çok tazyik etmiştir. L.L.

8. Kuzeybatı İran'a yapılan Türk istilâsına ait bu hikâye doğru değildir. 1723 senesinde, Türkler Vakhtang'ın yardımı ile III. Konstantin'i Tiflis'i muhasaraya ve zapta zorlamışlardır. Binaenaleyh, Vakhtang Türklere taarruz edemezdi. L.L.

Erzurum'da üç gün donanma şenlikleri yapıldı ve toplar atıldı. Birkaç gün sonra da, Vakhtang'ın birçok askerleri geri gelerek taarruz ettiği ve Türklerin büyük zaiyata uğradığı haberi geldi. Savaş meydanından kaçan türk askerleri yüz ve ikiyüz kişilik birlikler halinde Erzurum'a dönmekte idiler. Biz Bayazid'e geldiğimiz vakit onların hakikaten dönmekte olduklarını gördük. Tebriz'e geldiğimizde aynı haberi duyduk. Gürcistan'dan Tebriz'e gelen bir kuriye, yukarıda söylenenleri teyid etti» dedi.

5. Temmuz 28/8 ağustos'da, katolik mezhebine mensub bir ermeni olan Tiflis'li Jozef Apisalaymian[9], Hemedan yolu ile İsfahan'dan kaçtı. Kendisi Fransız Kumpanyası'nın tercümanı idi[10]. Jozef, Reşt'e geldiğinde, Afganların İsfahan'ı nasıl zapt ettiklerini bize anlattı. Afgan Mir Veys'in oğlu Mahmud Han[11], 18 şubat/1 mart 1722'de İsfahan'a 16 fersah veya 80 verst[12] mesafede olan Varzana'ya varmıştı[13].

6. Arap kumandanı (*serdar*)[14], aynı gün, bir *çapar* (kuriye) vasıtası ile İsfahan'daki Şah'a şu haberi gönderdi: «Mahmud'un İsfahan üzerine yürümekte olduğu besbellidir, derhal tedbir alınması gerekir».

7. Mahmud'un ilerlemekte olduğunu duyan Şah, bütün ümera, han, beğ, beyoğulları, kullar[15] ve kurşilerin[16] hazır olmalarını emrederek : «Af-

9. Jozef Apisalaymian, Fransa'da tahsil gördüğü zaman Katolik mezhebine girmiş olabilir.

10. Jozef Apisalaymian, İsfahan Fransız konsülü Ange de Gardane'ın sekreteri ve tercümanı idi. Gardane, aynı zamanda Fransız Kumpanyası'nın Hindistan'daki menfaatlerini korumakla görevli idi. L.L.

11. Mahmud, daha evvel, 1719 yaz sonlarında Ghalzai aşireti ile beraber İran'a akın etmiş ve iç-kale dışında Kirman şehrini zaptetmişti. Mahmud ikinci defa olarak İran'a taarruz ettiği vakit Lutf Ali Han itibardan düşmüş ve ordusu dağılmış olduğundan ancak ufak bir mukavemet ile karşılanmıştır. L.L.

12. Bu mesafe tahminî yanlıştır. Varzana, İsfahan'ın 64 mil doğusuna düşer. L.L.

13. Bu malûmat, İsfahan'daki Şarkî Hindistan Holanda Kumpanyası'nın baştaciri tarafından 1 marttan ağustos (1722) nihayetine kadar geçen olayları kaydedilmiş olan *Dagregister* ile teyid edilmiştir. L.L.

14. Arabistan Valisi Seyyid Abdullah Muşa'şa'dır ki *Dagregister*'den anlaşıldığına göre o zaman İsfahan'ın güneyinde iki günlük mesafede olan Kumisa'da bulunuyordu. L.L.

15. Kullar, Şah I Abbas tarafından, Türkmen aşiret atlıları olan Kurşilerin malik oldukları nüfuzu kırmak gayesiyle kurulmuş yalnız gürcü ve iranlılardan ibaret olan bir birlik idi. L.L.

16. Kurşiler, Şah Abbas'a ve haleflerine tâbi olmuşlardı. *Kurşi* adı, «tir-

ganlara karşı koymak ve İsfahan'a yaklaşmalarına engel olmak için top ve muhimmatı hazırlayın» dedi. Onlàr da 18000 adam ve 24 topla hazır vaziyete geldiler.

8. Onlar aynı günde, köylere gönderdikleri *muhassıl*lar[17] vasıtasiyle 12000 tüfenkci toplayarak İsfahan'a getirdiler.

9. 20 şubat/3 mart'da onlar kuvvetlerini 30000 adam ve 24 top olarak[18] tespit ederek, İsfahan'dan hareketle Afganların gelmiş oldukları, İsfahan'ın sadece 3 fersah veya 15 verst mesafesinde bulunan Gülnâbâd'a yürüdüler[19].

10. Ordunun İsfahan'dan hareket ettiği aynı gün, Şah, Cülfa ermenilerine şu emri gönderdi : «Askerlerimi savaşa sevk ettiğime göre, saray kapılarına muhafız olarak tam silâhlı ve teçhizatlı 300 cesur ermeni genci göndermelisiniz». Bunun üzerine, Cülfa *Kalantar*'ı ve Kadkhunda-ha, Şah sarayına muhafız olarak 300 güçlü ermeni genci gönderdi. Bunların, her biri birer tüfenk, tabanca, kılıç, kalkan ve yatağanla silâhlandırılmışlardı. Tüfenk ve tabancalar İngiliz ve Holanda mamûlâtı idi. Kızılbaşlar[20]: «Şimdi size ihtiyacımız yoktur, evinize gidin, lâzım olduğunda sizi çağırırız» diyerek bu 300 ermeninin silâh ve teçhizatlarını ellerinden alarak onları savdılar. Fakat ermeniler: «Şah bizi çağırmıştı, ancak onun emri ile geri döneriz» diyerek direndilerse de silâhsız olarak zorla geri yollandılar[21].

11. 24 şubat/7 mart'ta, 30000 kişilik iran kuvveti, 24 pare topları ile Afganların karşısına çıktı. Ertesi sabah, Şah, İtimad al-Devle ve diğer

keş» manasında olan mongolca *kor* kelimesinin bir muştakıdır. bk. Minorsky'nin *Tadhkirat al-Muluk* tercümesinde s. 32. L.L.

17. Bu, toplayıcı veya tahsildar manasında olan arapça *muhassil* kelimesidir.

18. Bu rakam diğer kaynaklara uyuyorsa da, Seyyid Abdullah'ın Kumişa'da topladığı 12,000 arap atlısı ve Gülnabad yolu üzerinde, Şah'ın ordusuna katılan kuvvetle, ordunun 42,000'e yükseldiğine dair metnimizde bir bahis yoktur. L.L.

19. Metnin burasındaki ifade müphemdir. Doğrusu, «Afganların Gülnabad'ın henüz 3 fersah mesafesinde bulundukları» şeklinde olması gerekir.

20. İranlıların «kızılbaş» diye adlandırılmaları, XVI asrın ilk yıllarında başlar. Bu ad, Osmanlı Türkler tarafından, oniki imamın namına 12 aded muskalı kırmızı serpuşlarından dolayı Şah İsmail'in kabilesine verilmiştir. L.L.

21. Bu olay için krş. Krusinski, *History of the Revolution of Persia*, Dublin, 1729, s. 220. L.L.

kumandanlara hitaben, ordugâha yolladığı bir *çapar* vasıtasiyle şu emri gönderdi: «Bu mektubu alıp okuyunca hiç beklemeden Afganlara taarruz etmelisiniz. Allah hangi tarafı tercih ederse zaferi ona bahşetsin».

12. 25 şubat/8 mart günü, öğle vaktinde, İran askerleri, Şah'ın emri üzerine Afganlara karşı savaş açtılar. Ordu şu suretle cephe almıştı:

Hassa alayı kumandanı olan Tiflis hanı Vakhtang'ın kardeşi Rüstem Mirza[22], Mahmud'a karşı sağ cenahı tutmuştu; İtimad al-Devle[23], merkezde, Kurşibaşı[24] da, Mahmud'un başkumandanı Amanullah Sultan'a karşı sol cenahta bulunuyorlardı[25]. İtimad al-Devle ve Kurçibaşı, kendi kuvvetleriyle Amanullah'a taarruz ettiler. Amanullah'ın, her biri birer deveye yükletilmiş 60 zanburağı[26] vardı ki askerlerin arkasında yerleştirilmiş ve hayvanlara diz çöktürülmüştü. İranlılar taarruza geçince, Amanullah, gûyâ ricat ediyor gibi, askerlerini geri çekti, fakat çok geçmeden onları durdurarak zamburaklarla iranlılara ateş açmak emrini verdi. Bunun üzerine, İtimad al-Devle ve Kurçibaşı gerilemeğe başladılar ve kaçtılar.

13. Hassa askerleri kumandanı (Kullarağası) Rüstem Han, Mahmud'a karşı yaptığı şiddetli bir hücûmla Afganları üç defa geri püskürttü. Mahmud çok müşkül bir vaziyete düşmüştü, fakat Amanullah, İtimad al-Devle'nin ve Kurçibaşı'nın kuvvetlerini geri püskürttükten sonra kendisine yardıma geldi. Neticede Amanullah ve Mahmud, askerleri ile beraber geride bırakılmış olan Hassa alayı kumandanını çevirdiler. Kumandan, Mahmud'a karşı büyük cesaretle savaştı ise de, çok geçmeden kendisinin ve as-

22. Vakhtang'ın bir üvey kardeşi olan Mirza, Kullarağası mevkiinde idi.
23. Önceki sene aynı mevkiye getirilmiş olan Muhammed Guli Han.
24. Kurşilerin kumandanı Şeyh Ali Han. L.L.
25. İran ve Afgan kuvvetlerinin vaziyeti hakkındaki bu malûmat, doğru değildir. Arabistan valisi Seyyid Abdullah, arap atlıları ile ordunun sağ cenahında bulunuyordu. Merkezde, önde Kullarbaşı Rüstem Han olmak üzere Başnazır'ın kumandasındaki kuvvet, sol cenahta da, atlı kabilesi ile beraber Luristan valisi Ali Mardan Han vardı. Afgan ordusunun sağ cenahını, çok tecrübeli bir kumandan olan Amanullah tutmuştu. Mahmud'un kendisi ise merkezdeki, Nasrullah adlı bir Sistanî kumandan da sol cenahtaki Afganlara kumanda ediyordu. L.L.
26. «Küçük eşekarısı» manasında olan bu iranca kelime, hafif ve döner bir silâha (mihverli top) verilmiş addır. La Mamie de Clairac, (*Histoire de Perse depuis le Commencement de ce Siècle,* Paris, 1750, c. I, s. 233), Jozef Apisalaymian'dan öğrendiği malûmata istinaden, *zanburakın* «bir defada bir avuç tüfenk mermisi atabildiğini» söyler. L.L.

kerlerinin müşkül bir vaziyete düşmüş olduklarını anladı. Askerleri kaçtılar, kendisi de yalnız 200 askeri ile beraber[27] afgan ordusunun içinde kaldılar. Bunlar da kaçmağa teşebbüs ettilerse de yapamadılar. Hassa alayı kumandanının çok iyi bir atı vardı. Kendisi ona güvenerek, afganların önünden kaçmağa gayret etti. Geniş bir kanala gelen general, atını suyun üzerinden atlamağa zorladı, fakat hayvan kanalın içine düştü[28]. Yetişen afganlardan biri topuzunu generalin başına indirdi. General atından düştü ve diğer Afganlar onu mızrakları ile delik deşik ederek öldürdüler[29]. Generalin ölümü ile savaş bitti[30].

14. Yukarıda anlatılan savaş esnasında, Mahmud, Arap vali Seyid Abdullah'ın kendi karargâhına[31] hücûm ettiği ve yardıma muhtac oldukları haberini aldı. Mahmud o sırada savaş halinde olup güç bir vaziyette bulunduğundan, şu cevabı gönderdi : «Eşyamızı alacaklarsa alsınlar. Biz bütün gayretimizle savaşa devam etmeliyiz. Onlar galip geldikleri taktirde, eşyamızın şimdi mi yoksa daha sonra mı gasp edilmesi söz konusu olmaz. Şayet Allah ister ve biz galip gelirsek yalnız bizim eşyamız değil, kendilerinki de bizim olacaktır». Bunun üzerine, Arap vali, Mahmud'un bütün eşyasını ele geçirdi.

27. La Mamie de Clairac'a nazaran (c. I, s. 241), kumandanları ile beraber 400 asker kalmıştı ki hepsi de Gürcü idi. L.L.

28. Borzâbâd Kay veya «kokar kanal» demek olan Kay-i Bugandi adını taşıyan bu kanalı gördüm. Kanalın suyu, Gülnâbâd'ın kuzeybatısına uzun bir mesafeden yeraltı yollarından gelmektedir. Su zigzak şekilde doğuya doğru akar, Gülnabad köyünün 600 yarda yakınından geçer ve hâlen harabe halinde olan Borzâbâd köyünde nihayet bulur. Kanal geniş ve derin, kıyıları yumuşak, dibi de bataklıktır. Kanalın üst kısmı 42, su seviyesinde ise ancak 15 ayak genişliğindedir. G.M.

29. Rüstem'in ölümü, muasır ve tamamiyle tarafsız bir kaynak olan *Dagregister*'de teyid edilmiştir. Dikkate şayan bir noktadır ki Rüstem'in üvey kardeşi ve Vakhtang'ın öz kardeşi olan Key Husrev Han da 1711'de Ghalzai Afganları ile savaştığı sırada aynı suretle ölmüştür (bk. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, c. II, kısım 11, s. 31). L.L.

30. Bu savaşın tam hikâyesi için bk. La Mamie de Clairac, aynı eser, c. I, s. 238-242.

31. «Karargâh» olarak tercüme edilen kelime, metinde «hazne» manasında olan *sanduKhâne*'dir. Bu vakaya ait diğer bütün kaynaklar, Vali'nin Afgan karargâhına hücum ettiğini ve kendisi ile adamlarının, Afganlara arkadan hücum etmektense yağmalamakla vakit geçirdiklerini teyid ederler. L.L.

15. Savaşın neticesinde İranlılar 1700, Afganlar da 130 maktul vermişlerdi[32]. İran ordusunun bütün teçhizatı (*zinat*), top ve cephane, Afganların eline geçmişti.

16. Savaş bittikten sonra, Afganlar, İranlıların sahte bir ricat hareketinde bulunacaklarını düşünerek, tuzağa düşmemek için üç gün aynı vaziyette beklediler[33].

17. Mahmud, üç günlük bekleyişinden sonra bütün ordusu ile İsfahan üzerine yürüdü ve şehrin Şahristan[34] tarafında sekiz gün savaştı. Fakat hiçbir şey kazanamadığından, şehri o taraftan zapt edemeyeceğini anladı.

18. Mahmud, İranlı askerin bulunup bulunmadığını anlamak üzere Gask, Erivan, Koçer ve Cülfa'ya[35] 200 afgan sevketti. Giden afganlar, adları geçen yerlerde çiftçilerden başka İranlılar görmeyip, kendilerine karşı koyacak kimselerin bulunmadığını anladılar. Ayrıca, Ermeni mahallesinde tek bir İranlının bulunmadığını Mahmud'a bildirdiler. Bu, 9/20 martta olmuştur.

19. 10/21 martta, Mahmud atına binerek bütün ordusu ile beraber Ferahâbâd bahçesine gitti[36]. Kendisi Ferahâbâd'da yerleşti, askerlerini de Gask, Erivan, Tebriz ve Daşti ile Karagel, Koçer ve Cülfa mahallelerini iş-

32. İran ve Afgan kayıpları burada çok az gösterilmiştir. Jozef Apisalaymian, türkçe muhtırasında İranlı ve Afgan ölülerin sayısının 5,000 olduğunu söyler. Aynı muhtıranın hulâsâten tercümesi için bk. Prof. T.H. Weir, *A Volume of Oriental Studies presented to Edward G. Brown,* s. 488. L.L.

33. Savaştan sonra Mahmud'un durup beklediğini diğer kaynaklar da teyid ederler. Krusinski'ye nazaran (s. 205 ve 206), Mahmud bir an Kandahar'a dönmeyi de düşünmüştür. L.L.

34. Şehir merkezinin 3 mil güneydoğusuna düşen Şahristan dolayı, Zayanda-rud üzerinde aynı adı taşıyan köprünün hemen kuzeyindedir. G.M.

35. Bunlar Culfa'nın mahalleleridir ki sâkinlerin gelmiş oldukları Ermenistan ve Azerbaycan şehir ve köylerinin adları ile isimlendirilmişlerdir.

36. Sultan Hüseyin Şah, Farahâbâd'daki saray ve bahçesinin inşâsına muazzam bir meblâğ sarfetmişti. Bu yer, İsfahan merkezinin 31/2 mil mesafesinde Culfa'nın güneybatısında idi. Rus elçisi Volynsky 1717'de Farahâbâd'da Şah ile görüşmüştü. Rus misyonunda cerrah vazifesinde bulunan John Bell of Antermony, Farahâbâd'ı «bahçe, çeşme ve şelâlelerle süslü ve her türlü oyunlara mahsus parklarla çevrili fevkalâde şirin bir yer» olarak tarif eder (*Travels,* c. I, s. 96. Keza bk. *A Survey of Persian Art,* c. III, s. 1434-1436, ve *Athar-i İran*'da, 1937, no. I, A. Godard, *İsfahan,* s. 166, 167). L.L.

gal etmeye yolladı[37]. Bu işgal Zayanda-rud'a kadar yayıldı. Burada bulunan birkaç İran köyü, askerler tarafından kâmilen tahrib edildi, ele düşen İranlılar öldürüldü ve her şey yağma edildi.

20. Mahmud, aynı zamanda, yolda savaşmak üzere Marnan köprüsüne doğru 7000 asker sevketti[38]. Onlar İran askerleriyle savaştılar ve Büyük ve Küçük Çarşıları ile Abbasâbâd bölgesinin yarısını[39] zaptederek yağma ettiler. Mahmud, askerlerinin Abbasâbâd'dan çekilmelerini emrederek : «Şehir (İsfahan) karşısında bulunan Cülfa'nın giriş noktalarında sedler yapılıncaya kadar beklemelisiniz. Bu giriş yerlerinde metin barikadlar yapıldıktan sonra İranlılarla savaşabilirsiniz, çünkü tahkimat olmayınca savaşmak bizim için elverişli olmayacaktır» dedi.

21. Cülfa'nın Mahmud tarafından zaptından sonra şehir halkı, dört gün kendisine saygı ve riayet ziyaretine gitmedi. Bunun üzerine, Mahmud, Cülfa belediye reisini ve ileri gelenlerini çağırmak üzere onlara adam gönderdi. Mahmud'un Baş-Hâkim'i Muhammed Nişan[40], Cülfa ermenilerinin yanına gelerek : «Dört gündür buraya gelmiş bulunuyoruz. Niçin Mahmud Han'ın ayaklarını öpmeğe gelmediniz? Size karşı öfkelidir ve bize ermenileri katliâm etmek emrini vermiştir» dedi. Ermeniler de cevaben : «İrade Mahmud'undur, fakat bizim katliâma lâyık bir suçumuz yoktur. Siz masum kanımıza nasıl girebilirsiniz? Biz Şahımızın sadık tebaasıyız ve erkek, kadın ve çocuk olmak üzere Culfa ermenilerinin yarısı İsfahan şehrine gönderilmiştir. Sizden bir çağrı olmadan kendi kendimize Mahmud'a riayet ziyaretine gittiğimiz takdirde, Şah veya kumandanları haberdar olunca, şüphesiz, şehirde bulunan Culfa halkını öldüreceklerdir. Kendiliğimizden size gelme-

37. Culfa'nın Mahmud tarafından zaptını, ermeni yazarı Serapion Hekimyan bir şiirine mevzu etmiştir (bk. *Bazmavep* mecmuası, Venedik, 1850, No. 8, 9, 11). G.M.

38. Bu rakam mübalâğalıdır. Sevk edilen askerin sayısı en çok 3,000 olsa gerek. L.L.

39. İsfahan'da çayın kuzey kıyısında bulunan Abbasâbâd mahallesi, Allahverdi köprüsünden Marnan köprüsüne kadar yayılmıştır. Afganların bu fırsatta aynı mahallenin bir kısmını işgal etmiş olmaları söylenemez. L.L.

40. Şehrin muhasarası esnasında İsfahan'da bulunan Karmelit rahibi Friar Alexander of Malabar'ın *Kort Narigt van der seer droevig ondergang der residentie-stad Spahan* adlı eserinde görüldüğü gibi, Muhammed Nişan gaddar bir adam idi. (H. Dunlop, adı geçen eserin tercümesini *Royal Central Asian Journal*, c. XIII, s. 643-653'de neşretmiştir.) L.L.

diğimizin sebebi işte budur. Şu halde, mukadderatımızı Mahmud'un keyfine bırakmış bir halde bekleriz» dediler[41].

Ermenilerin bu cevabından sonra, aracı olan bir müftü, Mahmud Han'ın nezdinde onları ciddî bir surette müdafaa etti. Mahmud da: «Ermeni kanını akıtmayacağım, fakat kendilerini 120,000 tuman[42] para cezasına mahkûm edeceğim. Bunu derhal ödesinler» dedi ve onları salıverdi. Oradan ayrılan Ermeniler Muhammed Nişan'a gittiler, ayaklarına kapandılar ve ağlayarak: «Size verilecek bu kadar parayı nerede bulabiliriz? Evlerimizin anahtarlarını size verelim, isterseniz içeri girin, ne varsa sizin olsun» dediler.

Muhammed Nişan, ermenileri dinledikten sonra Mahmud Han'ın yanına gitti, döndükten sonra da ermenilerle hayli konuştu ve nihayet 70,000 tuman[43] üzerinde anlaştılar. Ermeniler bu meblâğ için Mahmud'a bir taahhütnâme verdiler. 70,000 tumanı toplamak için Culfa'ya bir memur gönderildi. Mahmud'un memuru ile beraber Culfa belediye reisi ve ileri gelenleri ev ev dolaşarak ne kadar mücevherat, inci, altın, gümüş, altınsırmalı kumaş (*zarbat*) varsa hepsini topladılar ve bir yere yığdılar. Altın ve gümüş işlemeli kumaşlar ve gümüş, hakikî kıymetlerinin dörtte biri nisbetinde takdir edilerek alındı. Mücevherat, inci ve altın da bir tahıl kantarı ile tartıldı ve bir mıskal 1000 dinar değerinde hesab edildi. Böylece, kıymeti 20,000 tumandan fazla olan bu eşya sadece 9,000 tuman olarak takdir edildi. Bunun üzerine, ermeniler: «Şimdilik bundan fazlasını veremeyiz, kalan meblâğ için de şehrin (İsfahan'ın) kapılarının açılmasını bekleyeceğiz» dediler. Afganlar Culfa'dan 62 kız da alıp[44] onları bir zaman yanlarında sakladıktan sonra 50 sini geri verdiler, 12'sini de kendilerine zevce olarak alıkoydular[45].

41. Krusinski (ayn. esr. s. 222), Culfa'nın zaptında başlıca sakinlerinin, Mahmud ile anlaşmak üzere Afgan karargâhına gittiklerini söyler. Keza bk. La Mamie de Clairac, c. I, s. 276. L.L.

42. Bu rakam, Krusinski (s. 222) ve La Mamie de Clairac (c. I, s. 276) tarafından teyid edilir. L.L.

43. Bir tumanın o zamanki değeri 2-10-00 sterlin idi. L.L.

44. Krusinski (s. 22), Afganların «en iyi ermeni ailelerinden elli kız» aldıklarını teyid eder. *Dagregister,* 25 mart 1722'de Afganların 42 ermeni kızı gasp ettiklerini, Mahmud'un onlardan en güzellerini kendisi için alıkoyduğunu, diğerlerini de danışmanlarına verdiğini söyler. L.L.

45. Krusinski'ye (s. 222) ve diğer kaynaklara nazaran, bu kızlar kaçırıl-

Afganlar, bundan başka 5,000 palto, pamuklular, yünlüler ve şallar da gasb ederek giyecek olarak askerlerine verdiler. Onlar, keza, hepsi de altın işlemeli (*kalamkâr*) birçok yatak takımlarını müsâdere ettiler. Alınan bu palto ve pamukluların hiç biri tazminata mahsub edilmemiştir. Afganlar, bunlara ilâveten, kiliselerden tezyinat eşyası da çaldılar ve bazı evleri yağma ve tahrib ettiler.

22. Mahmud, Culfa'nın bütün çıkış yerlerinde sedler yaptırdı ve sıkıca kapattı. İranlılar da karşılıklı olarak aynı şeyi yaptılar. Afganlar bunu yaptıktan sonra savaşa devam etmek kararını verdiler, fakat neticede şehirde bir karış toprak bile kazanamadılar.

23. Şehri zaptedemeyeceğini anlayan Mahmud, Şah ile anlaşmak için arabulucu aradı. Mahmud, sulh için, Horasan ve Kirman eyaletlerinin kendisinde kalmasından ve birkaç bin tuman da tazminat verilmesinden sonra İsfahan'dan geri çekileceğini şart koşuyordu. Fakat Mahmud'un adamları kendisine : «Bunu yapmayın, zira Şah henüz bu kadar para ve toprak vermeğe yanaşacak duruma düşmemiştir. Bunu yaparsan, İranlılar bizim ümidsiz bir vaziyete düştüğümüzü anlayacaklar ve netice bizim için fena olacaktır» dediler. Mahmud, onlara sertce cevab vererek : «O halde ne yapmam gerekir? O kadar büyük müşkülâtla buraya geldikten sonra şehri zaptedemiyoruz. Siz ise kalkıp Şah'a bir mesaj göndermeme engel oluyorsunuz» dedi[46]. Bunun üzerine, Mahmud'un ümerası durumu müzakere ederek, şehri her tarafından çevirmek ve bütün yolları kapayarak içeriye yiyecek götürülmesine engel olarak halkı aç bırakmak suretiyle onları teslim olmağa zorlamaktan başka çıkar yol bulunmadığına Mahmud'u ikna etmeğe karar verdiler. Afganlar, şehri yalnız bu suretle zaptedebileceklerini anladılar. Bu fikri kabul eden Mahmud, bütün yolların kimsenin geçemeyeceği kadar sı-

dıkları zaman o kadar acıklı bir hal almışlardı ki Afganlar bile üzülerek onların bir çoğunu evlerine yollamışlardır. L.L.

46. La Mamie de Clairac, Mahmud'un bu sırada Şah ile müzakereye giriştiğini, fakat şartları İranlılar tarafından çok ağır bulunmuş olduğunu, Jozef Apisalaymian'a istinaden söyler (*Histoire,* c. I, s. 290, 291). Kruslnski'ye nazaran (s. 208), Mahmud, kendisi gibi bir Sünni olan Arabistan Valisi Abdullah'ın bir mesajını aldıktan sonra Şah ile müzakereye girmiştir. Abdullah, mesajında, Mahmud, askerlerini çektiği taktirde Şah kendisinibağımsız bir hükümdar olarak tanımağa, Kandahar eyaleti üzerindeki haktan tamamiyle ferağat etmeğe ve tazminat olarak büyük bir meblâğı ödemeğe hazır olduğunu bildirmişti. Bunun üzerine Mahmud da kendi şartlarını bildirmiş ise de Şah ve nazırları onları kabule şayan bulmamışlardır. L.L.

kıca kapatılmasını emrederek, İranlıları büyük sıkıntılara düçâr ettiler. Neticede şehirde açlık baş gösterdi[47].

24. Şehir bu fecî vaziyette iken, Hemedan Hanı Faracallah, Şehverdi Han[48] ve Zangana Han, Şah'a yardım etmek için İsfahan'a doğru yürüyorlardı. Casusları vasıtasiyle bundan haberdar olan Mahmud, «Kör» lâkabını taşıyan[49] Nasrullah Sultan'a 4,000 kişi ile, derhal onlara karşı yürümek emrini verdi. Nasrullah Sultan'ın ordusu sabahleyin, İsfahan'ın üç menzil mesafesinde İran karargâhına hücum ederek birçok adamı öldürdüler, kalanı da kaçmağa zorladılar. Bu çarpışmada İranlılar 1,500 ölü verdiler. Afganlar onların silâh, cephane, teçhizat ve yiyecekleri ile paralarını alarak Mahmud'a getirdiler.

25. Bu sırada 7,000 kişi ile beraber Khunsar'da bulunan Mardan Han, İsfahan'a Şah'a yardıma gelmek niyetinde iken, yukarıda anlatılan üç Hanın düçar oldukları hezimeti duyunca Khunsar'da kaldı[50]

26. Temmuz ayı içinde, Bahtiari memleketi Hanı[51], Şah'ın yardımına gitmek üzere 8,000 kişilik bir kuvvetin başında olduğu halde Nacafabad yolu ile hareket etmişti. Bu kadar çok askerin Şah'ın yardımına geldiğini haber alan Mahmud, Kör'e, yani Nasrullah Sultan'a, 4,000 kişi ile derhal on-

47. Olaylar, burada, vukubulduğu zamandan evvel bir tarihte verilmiştir. Mahmud, çayın kuzey kıyısında şehrin iç veya çok yakın bir yerinde metin bir istinadgâh elde etmeden ve askerlerini şehrin batı ve kuzey uçlarına kadar yaymadan İsfahan'ı tamamiyle muhasara edemezdi. O, bunu ancak 1722 nisan sonunda başarabilmiştir. L.L.

48. Şahverdi Han, Luristan valisi Ali Mardan Han'ın kardeşi idi. L.L.

49. Sistanlı bir zerdüşt olan Nasrullah Han, bir gözünü daima kapalı tutmak âdetinden dolayı kendisine «Kör Sultan» lâkabı takılmıştı. (bk. Krusinski, *The History of the Revolution of Persia,* s. 274). Kendisi çok kabiliyetli bir kumandan olduğundan, Afganların dinî taassuplarına rağmen bu yüksek mevkiye çıkarılmıştı. Kör Sultan iyi kalpli bir insan idi ve ermenilere karşı daima iyi muamele etmiştir. L.L.

50. Bu malûmat yanlıştır. Ali Mardan Han, yarası iyileştikten sonra, İsfahan'ı kurtarmak gayesiyle Khurramâbâd'dan hareket etmiştir. O, henüz yolda iken, Şah'a gönderdiği bir mesajla, Arabistan valisini başkumandanlık vazifesini yapmamış olmakla itham ederek onu azletmek ve yerine kendisinin tayin edilmesini taleb etmiştir. Şah'ın bunu reddetmesi üzerine Ali Mardan Han, İsfahan'daki kumandanlarla işbirliği temin edememiş ve şehri kurtarmağa muvaffak olamamışlardır. L.L.

51. Bu han'ın adı Kasım Han idi. L.L.

lara karşı yürümek emrini verdi. Bahtiariler İsfahan'a dört fersah mesafede sabahleyin bahçelerde dağılmış bir halde yemiş topladıkları bir anda, Kör Sultan ve askerleri ansızın onlara hücum ederek 3,000 kişiyi öldürdüler, kalanı da kaçırdılar[52].

27. Aynı gün, Şah'ın İtimad al-Devle'si ile Muhafız alayı kumandanı olan Hadım Ahmed Ağa, Afganlarla savaşmak için 8,000 kişilik bir kuvvetle İsfahan'ın Tavukcu Kapısı'ndan[53] bir çıkış yaptılar. İtimad al-Devle kaçtı, fakat Ahmed Ağa cesaretle savaştı. Neticede o da yenildi ve kaçtı. Bu çarpışmada İranlılardan 1,000 kişi öldü, diğerlerinin hepsi de şehre kaçtılar.

28. Şehirde açlık bu ayda (temmuz) o kadar çok arttı ki buğdayın bir *man*'ı[54] 8, pirincinki 10, tereyağınki 12, şekerinki 12 tumana, yumurtanın da tanesi 200 dinara yükseldi.

Şehirde yiyecek koyun, sığır, at ve deve kalmamış olup, halk, bir *man*'ı 2 tumana satılan eşek eti yemeğe katlanmıştı. Diğer yiyecekler de kıtlaşmış ve pahalılaşmış olduğundan, aç kalan şehir halkı köpek, kedi, deri, hayvan gübresi, eski papuçlar ve tutabildikleri her hayvanı yemeğe mecbur olmuştu. Açlık o hale geldi ki bir çocuk, ölü kızkardeşinin memelerini kesip yemiş, birçok adam da kendi öz çocuklarını haşlayıp veya kızartıp yemişlerdir[55]. Şehirde açlık bu vaziyete gelmişti, fakat Tanrı ermenilere merha-

52. Bahtiarîler, Ali Mardan Han gibi kendileri de İsfahan'ı kurtarmağa muvaffak olamadılarsa da, metinde anlatıldığı gibi o kadar kolay püskürtülmemişlerdir. Onlar Afganlarla yaptıkları çarpışmada birkaç defa değerlerini göstermeğe fırsat bulmuşlardır. L.L.

53. Bugün mevcud olmayan Tavukçı kapısı, şehrin kuzeydoğusunda idi. L.L.

54. Metre sisteminin kabulünden evvel kullanılan *man*, muhtelif zamanlarda ve memleketin ayrı ayrı yerlerinde farklı olmuştur. Meselâ : Tebriz'de man'ın değeri 6 lib. 9 oz. iken, *Şah-man* veya *man-i Şani* onun bir misli fazla ağırlığında idi. Yalnız güney bölgelerde kullanılan *Haşimini man* 116 lb., Ray ile civar bölgelerinde kullanılan 30 lb. idi. Metinde sözü geçen *man, şah-man'*-dır ki Şah Sultan Hüseyin zamanında İsfahan ve orta İran'da kullanılan ağırlık ölçüsü idi. *Man-ı Şâhî* bugün 6 kilograma denktir. L.L.

55. Bunlara benzer teferruat için bk. Friar Alexander, R C A S J, c. XXIII, s. 649; Muhammed Muhsin, *Zubdat al-Tavarih,* vrk. 207a, ve *Dagregister,* 12 ve 34 ağustos, 1722. L.L.

met etmişti, çünkü Culfa'da yiyecek o kadar çoktu ki ekmeğin 1 *man*'ı 100, bir koyun 150-200 dinar ve diğer yiyecekler de aynı nisbette ucuzdu[56].

29 Bu imkânsızlık içinde, şehirde hiç yiyecek kalmadığını ve ölü sayısının günden güne çoğaldığını gören Şah, ekâbirini çağırarak onlara: «Şehri kuşatan ve yiyeceğin içeri girmesine engel olan Mahmud'u geri püskürtemiyoruz. Tek çare, Mahmud'a bir elçi gönderip memleketin bir kısmını kendisine vermeyi teklif ederek şehri (İsfahan'ı) bırakıp bırakmayacağını sormaktır» dedi. Hazır bulunanların hepsi de buna muvafakat ettiler. Bunun üzerine, Şah, Mahmud'a gönderdiği elçiye: «Git ve Mahmud'u sulha razı et ve şehri bırakıp geri gitmesi için elinden geleni yap» dedi[57].

30. Şah, elçisi vasıtasiyle Mahmud'a: «Sana para olarak 50'den 100,000 kadar tuman, Horasan ve Kirman eyaletlerini ve zevce olarak da kızımı veririm. Gel, barışalım ve baba oğul gibi geçinelim. Bunun için senin yalnız bu şehri bırakıp gitmen kalır» dedi. Elçi Mahmud'a giderek Şah'ın tekliflerini ona bildirdi.

31. Mahmud, bu tekliflere cevaben, elçiye: «Teklif ettiğin 100 bin tuman ve eyaletler esasen benimdir. Sen bana ait olan para, toprak ve kızını veriyorsun. Kızını ne yapayım ben?. Bütün kızların ve akrabalarını kölelerime vereceğim. Düşündüğün hiç de mantıkî değildir. İsfahan'dan elimi çekmeyeceğim» dedi. Mahmud bu cevabı verdikten sonra, elçiye, gidip bütün bu duyduklarını Şah'ına anlatmak emrini verdi[58].

32. Geri gelen elçi, Mahmud'un dediklerini aynen Şah'a anlattı. Şah ve nazırları şehirden kaçmağı düşündülerse de[59], bütün yollar tutulmuş ol-

56. Culfa'da yiyecek bolluğu ve ucuzluğunu *Dagregister* de (14 temmuz 1722) kaydetmiştir. L.L.

57. Dagregister'e nazaran, Mahmud, ağustos başlarında sulh teklifinde bulunmuş, fakat şartları çok ağır bulunmuştur. O zaman şehri kurtarmak ümidi henüz mevcutsa da, iki ay sonra bütün ümidler yok olmuş ve durum o dereceye varmıştı ki Şah ve nâzırları kayıtsız, şartsız teslim olmakta mutabıkdılar, bk. ***Persia and Persian Gulf Records*** (c. XIV) de İsfahan'daki «East India Company» ajanının 20/31 ekim 1722 tarihli mektubu. L.L.

58. İsfahan'ın son nefesinde olduğunu gören Mahmud, herhangi bir şart kabul etmeye hazırlanmış değildi. English East India Company'nin ajanına nazaran Mahmud «mağrur ve kesin şartları ile Şah'ın düşman karargâhına gelerek hayatı ve tahtı için kendi irâdesine tabi olmasını taleb ediyordu». (Bk, ayn. esr. de 20/31 ekim tarihli mektuba). L.L.

59. Bu doğru değildir. Şah daha evvel, temmuz ayı içinde kaçmağı düşünmüştü, şimdi ise düşman ağının çok yakınında gerilmiş olduğunu biliyordu. L.L.

duğundan kaçmak imkânı bulunmadığını anladılar. Bunun üzerine, durumu müzakere ederek, teslim olup şehri ve kendi şahıslarını Mahmud'un eline vermekten başka yapılacak bir şey kalmadığı sonucuna vardılar. Bu karar 11/22 ekimde alınmıştır.

33. 12/23 ekimde Şah üç deveyi kurban keserek etini halka dağıttı ve ağlayarak dua etti. Aynı gün, öğleyin, Şah, ekâbiri ile beraber ata bindi[60] ve Kûh-i Suffa'ya kadar ilerledikten sonra durdu. Oradan Mahmud'a haber göndererek Şah'ın kendisini ziyaret etmek ve himayesine girmek için gelmiş olduğunu bildirdiler. Afganlar, Mahmud'un uyumakta olduğunu, uyanıncaya kadar beklemelerini söylediler. Fakat aslında Mahmud uyumuyordu, uyumakta olduğunu kasten söylemiştir. Onlar böylece Şah'ı Kûh-i Suffa'da güneşin altında yarım saat at üzerinde beklettikten sonra Mahmud'un yanına götürdüler[61].

34. Şah içeri girdiği vakit, oturmuş olan Mahmud ayağa kalktı ve Şah «Selâmünaleyküm» dedi. Şah'ın yüzüne bakmayıp gözlerini yere dikmiş olan Mahmud : «Aleykümüsselâm» karşılığını verdi. Sonra, Mahmud oturdu, Şah da gösterildiği daha alçak bir yere oturdu. Şah, *cika*'yı[62] kendi eliyle başlığının üzerinden çıkardı ve Mahmud'un İtimad al-Devle'sine vererek, başına koymak için Mahmud'a vermesini söyledi. Alâmeti alan İtimad al-Devle onu Mahmud'a verirken o, yan gözle bakarak *cika*'yı almak istemedi. Bunun üzerine, İtimad al-Devle cikayı Şah'a geri verdi, o da Mahmud'a doğru yürüdü ve cikayı onun başlığına takarak : «Oğlum, günahlarımdan dolayı Allah, beni hükümdarlığımın devamına lâyık görmemiş ve hükümdarlığı sana vermiştir. İşte hükümdarlık alâmetini senin başına koyuyorum. Hâkimiyetin uzun olsun» dedi.

Şah bunu söyledikten sonra yerine döndü. Kahve ikram edildi ve önce Mahmud ile Şah içtiler. Mahmud ile beraber bulunan bir Beluçi serdar, Şah'a yaklaşarak: «Bu işi nasıl yaptın? Teslim olarak kendini ve bizi Mahmud'un köleleri yaptın. Başımıza getirdiğin bu felâket nedir?» dedi[63].

60. Şehirdeki bütün atlar yenilmiş olduğundan, Şah ve maiyetindekiler Mahmud'un gönderdiği atlara binmişlerdi. L.L.

61. Mahmud'un ikamet ettiği Farahâbâd'da. L.L.

62. Mücevherlerle süslü bir tüy sorguc olan *cika,* hâkimiyet alâmeti olarak türbanın sağ tarafına geçirilirdi. L.L.

63. Şah Sultan Hüseyin ile Mahmud arasındaki bu ilk rastlanmanın hikâyesi, orada hazır bulunan Jozef Apisalaymian'ın verdiği malûmata dayanır

Mahmud, Şah'ı iki gün yanına alıkoydu. Bu müddet zarfında Şah ayrı olarak oturmuş ve yemek yemiştir.

35. Aynı gün[64], öğleden sonra, Mahmud, yolları açmak, muhtelif giriş yerlerindeki iranlı muhafızlarını getirmek ve şah sarayını (devlethane) işgal etmek üzere başkumandan Amanullah Sultan'ı 2,000 afgan askeri ile şehre yolladı. İki bin askerle şehre giren Amanullah Sultan, yolları açtı, kendi adamlarından muhafızlar koydu, sonra da Şah'ın sarayına giderek onu da kendi adamlarının muhafazası altına koydu[65]. Şah'ın ikametgâhında bulunan Şah'ın bütün çocukları, haremi, kızları, hemşireleri ve cariyeleri ağlayarak öyle bir çığlık kopardılar ki sesleri bütün şehri çınlattı. Amanullah, şehri ve sarayı işgal ettiğini ve bütün muhafızların kendi adamları olduğunu Faradâbâd'a gönderdiği haberle Mahmud'u temin etti.

36. 14/25 ekimde, Mahmud ve Şah ata binerek şehir yolunu tuttular. Onlar, Mahmud'un önünde, Şah'ın imanını[66] lânetlemekte olan oniki atlı münâdî olduğu halde, Şiraz köprüsü[67] ve Khvacu caddesini takiben şehre girdiler. Şah, Mahmud'dan ayrılarak tenha bir yoldan saraya gitti. Şehir halkı, Khvacu mahallesinden saraya kadar yol boyunca işlemeli kıymetli kumaşlar (*zar* ve *zar-baf*) sermiş olup Mahmud atı ile bunların üzerinden geçti. Mahmud, askerlerinin «Allah, Allah!» bağırışları içinde Çahar Havuz (Dört havuz) kapısından saraya girdi. O, bu suretle İsfahan'a girip şehri zapt etmiş oldu ve Şah Mahmud unvanını aldı. Savaşta, Mahmud 50,000 iranlıyı telef etmiş, şehirde de 100,000 kişi açlıktan ölmüştü. Böylece ölü sayısı 150,000 kişi olmuştur[68]. Rivâyete göre, Afganların savaştaki kaybı ancak 2,000 kişi[69] kadardır.

ve Clairac'ın *Histoire* adlı eserinin c. I, 342-344 sahifelerinde de verildiği daha uzun tarifine ve Jozef'in kendi yazdığı türkçe muhtırasına tamamiyle uymaktadır (bk. Prof. Weir, *A Volume of Oriental Studies presented to E. G. Browne,* s. 489; Laurence Lockhart, *Fall of the Safavi Dynesty and the Afghan occupation of Persia,* s. 171, 172). Şimdiye kadar bilindiğine göre, Jozef Apisalaymian bu olayda hazır bulunan tek gayrimüslim olmuştur. L.L.

64. 22 ekimde.

65. Bu teferruat, Muhammed Muhsin tarafından (*Zubdat al-Tavarih,* vrk. 208a) teyid edilmiştir. L.L.

66. Yani İthna Aşariyye veya Oniki İmam tarikatı. L.L.

67. Yani Khvacu köprüsü.

68. Savaşta ölen iranlılara ait bu rakam mübalâğalı ise de, İsfahan'da açlıktan ve hastalıktan ölenlerin 100 binden eksik olmaması muhtemeldir. L.L.

69. Afganların zâyiatı İranlılarınkinden çok az olduğuna göre, bu 2000 rakamı mübalâğalıdır. L.L.

37. 17/28 ekimde, Mahmud, müsâdere etmek üzere Şah'ın hazinesini açtırdı. Hazinede 4,000 tuman, bir çok mücevherat, inci, altın ve gümüş işlemeli kumaşlar ve türlü süs eşyası bulundu. Nakit paranın azlığının sebebi şudur ki şehrin dokuz aylık[70] muhasarası esnasında Şah, Afganlara karşı askerlerini cesaretlendirmek için onların her birine *donluk*[71] olarak üçer altın vermişti[72]. Fakat ne çare ki bu da boşa çıkmıştı.

38. Mahmud, sarayın bazı dâirelerini ve kadınlarından üçünü Şah'a iâde etti[73]. Nevruz Bahram günü, (21 mart), Şah, kadınlarından adlarını verdiği ikisinin de kendisine verilmesini Mahmud'dan rica etti. Ricası yerine getirildi. Şah, aynı zamanda, bazı mücevheratı da istedi ve verildi. Şah, kuyumculara bu mücevherlerle kadınlarına ziynet eşyası yapmalarını emretti. Kuyumcubaşı, yapılan ziynetleri taktim ettiği vakit, Şah; «Ücretinizi verecek param olmadığını biliyor musun? İşciliğinizin verilmesi için Mahmud'dan rica edeceğim» dedi. Mahmud, Şah'ın muhafazası için askerleri ile beraber bir Afgan yüzbaşı tayin etmişti ki bunlar kendisine çok iyi bakıyor ve sıhhatine dikkat ediyorlardı. Mahmud, ara sıra Şah'ı bizzat ziyaret eder, bazan da beğlerini gönderirdi. Şah, Mahmud'a: «Kızılbaşlara (İran askerleri) inandığım için bu hale düştüm. Onlara itimad etme ve öldür, hepsi de hain adamlardır. Bana hiç bir iyilik yapmayan bu adamlardan sen bir şey bekleme» dedi.

Mahmud, İsfahan'ı işgal ettikten altı ay sonra, Şah'a: «Yerini bizzat görmen için seni Kandahar'a göndereceğim» dedi ve maiyetine bir Afgan

70. Bu süre çok uzun olarak verilmiştir. Şehir, beş aylık muhasara esnasında dış ile irtibatını kısmen muhafaza etmişti. Bundan başka, şehre karşı yapılan ilk hücumların mart 12'de başladığı gözönüne alınırsa, muhasara yedibuçuk ay sürmüş olur. L.L.

71. Bu türkçe *donluk* kelimesi burada ilâve ücret manasında kullanılmıştır.

72. Clairac (c. I, s. 331, 332), Jozef Apisalaymian'a istinâden : «... o zaman, bir nefere günde iki *sequin* kadar ücret veriliyordu ve bu kadar büyük bir tediyat hazineyi tüketmiştir» demekle bunu teyid eder. Bundan dolayı, Şah, Holanda ve İngiliz Kumpanyalarından ve bazı tacirlerden borç para alıyordu. L.L.

73. Friar Alexander (ayn. esr. s. 650), Şah'ın kendi hareminde haps edildiğini söyler. Diğer taraftan, Muhammed Muhsin, Şah'ın Ayna-hana'da tecrid edildiğini söyler (*Zabdat al-Tavarih,* vrk. 208a). Bugün mevcud olmayan Aynahana, Khvacu köprüsü ile Saadâbâd sarayı arasında bulunan Çihil Sütun tipinde bir bina idi. L.L.

zabiti vererek oraya yolladı. Yolun ilk konağı olan Gülnâbâd'da Şah hastalandı ve ağlayarak, maiyetindeki zabite : «Ben ihtiyar bir adamım. Mahmud niçin beni Kandahar'a gönderir? Ben orada ne yapacağım?» dedi. Zabit de: «Şah hastadır, geri dönmesi için lûtufta bulunmanızı rica eder» diyerek keyfiyeti Mahmud'a bildirdi. Bunun üzerine, Mahmud, «Molla»yı[74] İsfahan'a geri getirmesini zabite yazılmasını emretti. Şah Gülnâbâd'dan geri geldi ve saraydaki dâireleri ile kadınlarından beşi tekrar kendisine verildi. Mahmud, Şah'ın masraflarını kendisi öderdi[75].

39. Şah'ın 35 kişiden ibaret olan oğulları ve kardeşleri de sarayda alıkonulmuşlardı. Onlar da kendilerine bakmakla görevli olan Afgan yüzbaşı ve askerlerinden iyi muamele görüyorlardı. Mahmud bunların masraflarını da kendisi ödüyordu.

40. Mahmud, Şah'ın ve çocuklarının muhafazasına çok dikkat ediyordu, çünkü oğullardan birisi[76] İsfahan'dan Tebriz'e kaçmıştı. Bu prens kaçmamış olsaydı Mahmud, Şah'ın ailesini kâmilen imha edecekti.

41. Mahmud, Şah'ın kızlarından birisi ile evlenmiş, diğer kızları, hemşireleri ve kadınları da kendi ümera ve yüzbaşılarının arasında paylaştırmıştı.

42. Mahmud, İsfahan'ı işgal ettiği vakit kendisine tebrike gelenlerin hepsini de sağ bırakmıştı. Bunu yapmayanları ise kendisi çağırdı, sonra da varlıklarını müsâdere ederek kendilerini öldürttü.

43. Kızılbaş kumandanlarından 10 kişiyi mevkilerinde bırakmış[77] olan Mahmud, sâbık İtimad al-Devle'yi kendisine İtimad al-Devle olarak

74. Şah'a, gençliğinde gösterdiği dindarlığı ve Kuran okumaktaki çabasından dolayı «Mulla Hüseyin» lâkabı verilmişti. L.L.

75. Mahmud'un, Şah'ı Kandahar'a göndermek istemiş olması hiç de muhtemel değildir. Bundan başka, diğer hiçbir kaynakta böyle bir kayda raslanmamıştır. L.L.

76. Şah Sultan Hüseyin'in üçüncü oğlu Tahmasp Mirza'dır ki kuvvetli bir maiyetle beraber 7/8 haziran 1722'de geceleyin İsfahan'dan kaçmıştır. L.L.

77. Bu bildiri olduğu gibi doğrudur. Mahmud'un kendi kumandanlarının hükûmet işlerini öğrenmekten başka, iranlıları kontrol altına almak maksadı iledir ki İran nazırlarının iki misli tayin ettiği kendi adamlarını onların maiyetine vermiştir. Mahmud, Arabistan Valisi Seyyid Abdullah'tan başka, hükümdarlarına ihanet eden diğer bütün İranlıları idam ettirmiştir. O, belki kendisine yaptığı bazı vaadlerinden ve onun da kendisi gibi Sünnî olduğundan dolayı Seyyid Abdullah'ın hayatını bağışlamıştır. Bununla beraber, Mahmud, Seyyid Abdullah'ı mevkiinden azletmiş ve hapse atmıştır. L.L.

tayin etmiş, Kurşibaşı ile Kullar Ağası için de aynı şeyi yapmıştır. Bu iki şahsa, bütün maiyetlerini (yani kullar ve kurşileri) toplamak, belli ücretlerini vermek ve onları nizâmî hizmete dâima hazır bulundurmak emrini verdi.

44. 29 ekim/9 kasım günü, Mahmud, bütün Afgan ve İranlı kumandanların hazır bulundukları yüksek bir divan kurdu. Divanda, İtimad al-Devle'ye, Kurşibaşı'ya ve Kullar Ağası'na hitâben şunu söyedi: «Şah Sultan Hüseyin'in hâkimiyeti süresince kendi değersizliğinden dolayı memleketin ne derece düzensizlik içine düşmüş olduğunu iyi bilirsiniz. Kendisi adaletsiz, cahil ve ehliyetsiz bir adam idi. Şimdi benim geldiğimde eskisi gibi olmanızı istemem. Bu şehrin fenalıklarını kökünden sökmek hayırlıları ve beni yürekten sevenleri mükâfatlandırmak ve yüksek mevkilere çıkarmak isterim. Sizin gerçekten beni istediğinize eminim. Şimdi, memleketin barış içinde ve serbest olması, valilerin idare edebilmesi, çiftçinin ziraat yapabilmesi ve kan dökülmesinin durdurulması için Prens'i (Tahmasp) nasıl ele geçireceğimizi düşünelim». Sözü geçen kumandanlar da yemin ederek, kendilerini samimiyetle istediklerini ve uğruna kanlarını akıtmağa hazır olduklarını ispat etmek için Kuran'ın birinci sûresini okudular. Sonra, (İranlı) İtimad al-Devle, Mahmud'a : «Emir buyurursanız Prens'e, huzûrunuza gelip size itaat etmesini yazalım» dedi. Mahmud, buna: «Prens'in kendi rızası ile gelip bana itaat edeceği düşünülmez, binâenaleyh, onu kılıç ucuna geçirerek getirmeliyiz. Askerleri ile Kazvin'e gidip Prens'i tutarak buraya getirecek bir kumandan tayin edeceğim» cevabını verdi.

45. 30 ekim/10 Kasım'da, Mahmud, başlıca kumandanlarına, askerlerini hazırlamak emrini verdi. Büyük Serdar Amanullah Sultan, Aşraf Sultan[78] ve Kör Nasrullah Sultan 6,000 Afgan ve 2,000 İranlı askeri hazırladılar. Mahmud, 6,000 Afgan askerini adları geçen kumandanların emrine verdi, 2,000 İranlıyı da İtimad al-Devle'nin kardeşinin kumandasına verdi. Böylece meydana gelen 8,000 kişilik[79] kuvvet, Kazvin'i zapt ve Prens'i tutup getirmek üzere 2/13 kasımda İsfahan'dan hareket etti.

78. Aşraf, Mahmud'un kuzeni idi. Mahmud, Ghalzailerin şefi olmak için 1717'de Aşraf'ın babası Abd al-Aziz'i öldürmüş olduğundan araları çok gergin idi. L.L.

79. Clairac (c. II, s. 26. 27), Jozef Apisalaymian'a istinaden, bu kuvvetin 6,000 Afgan ve 4,000 İranlıdan ibaret olduğunu ve kasım sonlarında İsfahan'dan hareket ettiğini söyler. Krusinski (s. 260), Mahmud'un en iyi askerlerinden 8000 kişiyi Amanullah'a verdiğini söyler, fakat İranlı askerlerden bahsetmez. Muhammed Muhsin (*Zubdat al-Tavarih,* verk. 210b), bu kuvvetin 3000

46. 3/14 kasımda, Mahmud, *Eşik Ağası*[80] olan İtimad al-Devle'yi vezir tayin ederek Kaşan'a gönderdi. Yeni vezir Kaşan'a tez elden bir kuriye yolladı ve yeni valinin gelişinden haberdar olan Kaşanîler kendisine gereken hürmeti göstererek parlak bir karşılama ile kabul ettiler.

47. Askerleri ile yürüyen Amanullah Han[81], Kaşan'ın dışında durakladı. Eski ve yeni valiler (vezirler), belediye reisi (*kalantar*) ve Kaşan ileri gelenleri, kıymetli hediyeleri hâmilen kendisini karşıladılar. Amanullah Han, onlara büyük sevgi gösterdi ve: «Şah Mahmud'un âlicenâplığı sâyesinde iyi bir idare göreceğinize emin olabilirsiniz» dedi. Kaşanîler, Amanullah'ın şerefine yerlere halı ve altın işlemeli kumaşlar (*zar payandar*) sermiş olup, Amanullah, Kaşan'ın içinde Kum'a kadar olan yol boyunca atı ile bunların üzerinden geçti.

48. Amanullah Han, Kum varoşlarına geldiğinde, Kumîler şiddetle karşı geldikleri için içeri girmedi. Bundan dolayı Kum'u bırakarak Sava'ya gittiğinde orada karargâh kurmuş 6,000 iran askeri gördü. Bu iran askerleri, afganların yaklaştığını görünce kaçtılar. Afganlar da Sava'yı geçtiler. Kazvin'de bulunan Prens, Afganların Sava'yı geçtiklerini duyunca artık orada kalamayacağını anlayarak Zankan (Zancan)a kaçtı[82].

49. Afganlar Kazvin'e yaklaşınca, genç ve yaşlı bütün şehir halkı onları çalgılarla karşıladılar, Amanullah'ın atının ayakları altına halılar serdiler, kendisini büyük törenle şehre götürdüler ve her bir zabite ikamet yeri ve rütbelerine göre hizmetciler tahsis ettiler.

Afgan ve 1000 kızılbaştan ibaret olduğunu söyler. Mahmud'un bu sefer için çok sayıda asker feda edemeyeceği gözönüne alınırsa bu son rakam daha doğru sayılabilir. L.L.

80. «Eşikağası-başı» olarak okunması gereken bu memur, merasim ve toplantılardaki görevinden başka, muhafız ve kapıcılara nezaret ederdi (buna ait bk. Minorsky, *Tahkirat al-Mülûk,* s. 118). L.L.

81. Müellif, bu Afgan liderini muhtelif yerlerde «Amanullah Han, Amanullah, Amanullah Sultan» ve «Büyük Amanullah Sultan» diye zikreder.

82. 14 safer (24 ekim)de Kazvin'de kendisini Şah ilân etmiş olan Tahmasp, Afganlara karşı koymak için asker toplamağa pek az gayret etmişti. Kendisi ve vezirleri, İsfahan'a yardımı düşünmektense kendilerini zevk ve safaya vermişlerdi. Mahmud'un bu kış zamanında kendisine karşı harekette bulunacağını fikrinden geçirmeyen Tahmasp, elindeki kuvveti de dağıtmak akılsızlığı sonunda, Amanullah yaklaşınca Zancan'a oradan da Tebriz'e kaçmıştır (bk. Muhammed Muhsin, vrk. 210b, ve Clairac, c. II, s. 27). L.L.

50. Amanullah Han, Kazvin'in işgalinden birkaç gün sonra şehir halkından erzak taleb etti, onlar da derhal birkaç *man* verdiler, kalanı da hazırlamağa koyuldular.

51. İki gün sonra, Amanullah, Kazvinlilerden nakit olarak 20,000 tuman taleb etti. Kazvinliler bu meblâğ için uzun bir pazarlığa giriştiler ve nihâyet iki taraf 6,000 üzerinde anlaştılar. Kazvinliler bu meblâğın ve erzakın henüz verilmemiş kısmını toplamağa gayret ettiler. Amanullah, bundan başka, gönderdiği bir emirle 60 kız taleb etti. Bu taleb Kazvinlilere çok ağır geldi ise de, sonunda kızları toplayıp vermeğe katlandılar[83].

52. Amanullah Han, Kazvin'i işgal ettiği vakit Ermenilerden 300 tuman taleb etmiştir. Bu şehirdeki ermeniler fakir adamlar olduğundan, Kazvinîler onların verecek paraları olmadığına, ancak günlük kazançları ile geçinebildiklerine dair şahâdet ettiler. Bunun üzerine, Amanullah, ermenilere: «Eski Şah'a vermekte olduğunuz meblâğı benimle beraber bulunan on iki gürcüye ödeyin, ilâveten de her birine birer kız verin» emrini verdi. Bu gürcüler ermenilere karşı küstahca muamele ettiler ve afganların bile yapmadıkları fenalıkları onlara yaptılar. Daha sonra, Kazvinîler ayaklanıp afganları yendikleri vakit bu gürcüleri de öldürecekleri sırada bu aynı ermeniler gürcüleri sakladılar ve iranlılar onlara el kaldırmadılar[84].

53. Amanullah, paraları toplamak ve kızların alınmasını hızlandırmak için tahsildarlar (*muhassil*) gönderdi. Tahsildarlar halka : «Niçin gecikiyorsunuz? Bugün vermezseniz çok fena muameleye maruz kalır ve kelleniz kesilir» dediler. Bunun üzerine Kazvinîlerin sabrı tükendi. 1000 askerle beraber Aybahar ve Khurramdara'ya gitmiş olan «Kör Sultan» Nasrullah, bu iki yerde de halkın fiilî mukavemetiyle karşılandı ve Afganlar 350 adam kaybederek Kazvin'e çekildiler. Adları geçen iki köy halkının cesaretini duyan Kazvin halkı kendileri de cesaretlendiler. Vaziyetin böylece devam edemiyeceğini düşünerek, aralarında yaptıkları müzakereden sonra: «Böyle bir hayat yaşanmaz, Afganlarla dövüşerek ya ölmek ya da öldürmekle hürriyete kavuşmalıyız» dediler.

83. Elimizdeki diğer kaynaklarda bu teferruat yoksa da, doğruluğuna inanmamak için bir sebep yoktur. Amanullah'ın Kazvin'de bir zorba gibi hareket etmiş olması şüphesizdir. L.L.

84. Ermenilere karşı yapılan bu muamele ve Amanullah'ın ordusundaki 12 gürcü için verilen malûmat, başka bir kaynakta görülmemiştir. L.L.

54. 20/31 aralıkta[85], afgan tahsildarlar: «Para, erzak ve kızlar nerede? derhal getirip vermezseniz hepinizi köpek gibi öldürürüz» diyerek Kazvinîleri sıkıştırmağa başladılar. Tahsildarların başlarında bulunan da: «Sizi köpekler, bizi daha ne kadar oyalayacaksınız; parayı, erzakı ve kızları bugün vermezseniz hepinizi katliâm edeceğiz» dediler. Halkın içinden bir külhanbeyi (*luti*), buna karşılık: «Biz köpek değiliz, köpek siz ve sizi gönderendir» diye bağırdı. Tahsildar bu sözü duyunca adamı öldürmek için kılıcına sarıldı, fakat daha çevik davranan *luti* kılıcı kendisi çekerek tahsildarı ikiye böldü[86]. Bunun üzerine, Kazvinîler davul çalarak adamlarını Afganlarla dövüşmeğe çağırdılar[87].

Kazvinîlerin ayaklandıklarını duyan Amanullah, iki zabitini, kargaşalığın çıktığı yere gidip onları teskin etmekle görevlendirdi, fakat gelen zabit ve askerler vaziyete hâkim olamadılar. Sonunda, kargaşalığın yayıldığını ve çarpışmadan başka yapılacak iş kalmadığını anlayan Amanullah, askerleri ile beraber olay yerine giderek Kazvinîlere hücûmla onlardan birçoğunu öldürdü, kalanlarını da dağıttı. Sonra şehrin üç mahallesini ateşe vererek tahrib etti. Kargaşalık esnasında bir Kızılbaş zabiti, 150 Kaçar askerle beraber şehre girerek Afganlara hücûm etti[88]. Afganlar, onları başkumandanları ile bütün bir ordu zannederek arkalarını çevirip Meydan-ı Şah'dan Ali-Kapı[89] taraflarına çekildiler. Bundan daha çok cesaret alan Kazvinîler evlerinden dışarı fırlayarak Meydan-ı Şah'da toplandılar, afganları o kadar sıkıştırdılar ki onlar Şah'ın sarayına iltica ettiler, oradan da duvarlardan aşağı sürünerek İsfahan'a doğru kaçtılar.

Amanullah, bu kaçış esnasında bir mermi ile yaralanmışsa da mermi omuzuna saplanmış olduğundan ölmemiştir. Afganlar bu savaşta 1,200 adam kaybettiler[90]. Kazvin'den İsfahan'a çekilmeyen Aşraf Sultan, 100

85. Jozef Apisalaymian'a nazaran (Clairac, c. II, s. 55), Afganlara karşı ayaklanma 8 ocak 1723'de başlamıştır. Şeyh Muhammed Ali Hazin de aynı tarihi vermiştir. L.L.

86. Metinde, *Luti*'nın tahsildarı öldürmek için kendininki mi yoksa onun kılıcını mı çekmiş olduğu müphemdir.

87. Amanullah, Kazvinlilerin kavgacı ruhlu olduklarını hesaba katmamakla kusur etmişti. L.L.

88. Kaçarların bu müdahalesi diğer kaynaklarda zikredilmemiştir ve doğru sayılamaz. L.L.

89. Hâlen mevcud olan Ali-kapı, Şah Tahmasp I tarafından yapılmıştı.

90. Apisalaymian da Afgan kaybını 1,200 olarak gösterir. Krusinski ise 4000 olduğunu söyler ki bu rakam çok mubalâğalıdır. L.L.

adamla beraber Kandahar'a kaçmıştır[91]. 600 kişi ile beraber Kazvin'den çekilen Amanullah, Arasang'a yaklaştığı vakit rastladığı 4,000 kişilik bir İran kuvvetine hucüm etti. İranlılar her şeylerini bırakıp kaçtılar, onlar da terk edilen eşyayı toplayıp İsfahan'a götürdüler[92]. Afganlar Kazvin'den kaçtıkları zaman 30000 tumanlık para ve mala sahipdiler, fakat hepsini de Kazvin'de bıraktılar. Kazvinîler bunu tamamiyle müsâdere etmiş, Afganlar da mahcup bir halde İsfahan'a doğru ricat etmişlerdir. Afgan ordusunda, İtimad al-Devle'nin kardeşinin kumandasında 2000 iran askeri vardı. Bu 2000 adam, kumandanları ile beraber Kazvin'de kaldılar.

55. Amanullah, 600 askeri ile beraber Kazvin'den ricat ederek Kaşan'a gelince, Kaşanîler şehrin kapılarını kapadılar ve onları içeri sokmamaktan başka, üzerlerine ateş açarak dövüştüler.

56. Kazvin olaylarını ve askerlerinin yenildiğini duyan Mahmud, çok endişelendi ve İsfahanlıların da Kazvinlileri örnek alarak ayaklanmalarını önlemek kaygısı ile atına binmiş olduğu halde günde iki defa şehrin içinde dolaşmaya başladı. Mahmud, Kullar ağası Lutf Ali Han'a[93] ve Tüfenkçibaşı'ya: «Aramızda barış aktetmek için sizi elçi olarak Prens'e göndereceğim. Debdebeli ve şerefli bir surette gitmeniz için, beyzadelerden isteyenleri refakatinize vereceğim» dedi. O, aynı zamanda, Kurşibaşı'ya, bütün askerlerini toplayıp önünde bir resm-i geçit yapmak emrini verdi.

İsfahan'ın Mahmud tarafından zapt edildiğinden beri evlerinden dışarı çıkmamış olan beyzadeler, elçi gönderileceğini duyunca hepsi de Lutf Ali Han'a refakat etmeğe geldiler ve hazırlıklarını yaptılar. Mahmud, bu kurnazca hareketiyle bütün Kızılbaş asilzadelerini saklandıkları yerlerden çıkarak tuzağa düşürmüştür. Mahmud, Kızılbaşların isyanını önlemek maksadı ile onlara bu oyunu oynamıştı[94].

91. Clairac, Apisalaymian'a istinâden, Aşraf'ın kıtasının 300 kişiden ibaret olduğunu söyler. L.L.

92. Hiç de muhtemel olmayan bu hareket diğer kaynaklarda yoktur. Amanullah'ın askerleri, bu acı tecrübeden sonra yeni bir savaş yapmak durumunda olamazlardı. L.L.

93. Dağıstanî Lutf Ali Han, tahta göz diktiğine ait bir iftiradan dolayı Şah Sultan Hüseyin tarafından mevkiinden düşürülmüş ve kör edilmiş olan Fath Ali Han Dağıstanî'nin yeğeni idi. O, bilâhere Fars umumî valiliğinden ve oradaki ordunun başkumandanlık mevkiinden düşürülmüştü. L.L.

94. Buna dair keza bk. La Mamie de Clairac, c. II, s. 60. Krusinski (s. 263), Mahmud'un, asilzadeleri bir ziyafete davet ederek onları orada öldürdüğünü söyler. L.L.

57. 1723 13/24 ocak günü, öğle vakti, Amanullah Han İsfahan'a döndü. Aynı günün akşamı, Mahmud Şah, Lutf Ali Han'a askerlerinin kendi huzurunda resm-i geçit yaptırmasını emretti. O, aynı zamanda, Mahmud Guli Han'ın *Darugha* olan büyük kardeşi de yanına çağırmıştı. İtimad al-Devle ve Kurşibaşi de askerleri ile beraber Mahmud Şah'ın yanına gelmişlerdi.

Mahmud Şah, önce Lutf Ali Han'ın tevkifi ve Darugha ile kardeşinin başlarının kesilmesini emretti. Sonra, Lutf Ali Han ile beraber Tebriz'deki Prens'e elçi gitmek isteyenlerin hepsi de orada bulunduklarından, onların da başlarını kendi huzurunda kestirdi. Bunların hepsi de han, beğ ve beğzade idiler. Mahmud, Kurşibaşi'yi de çağırmış olup onu da bütün adamları ile beraber tevkif ettirerek öldürttü. Bundan başka, kardeşi Kazvin'de kalmış olduğu için, İtimad al-Devle'nin öldürülmesini emretti. Bunun üzerine, Mahmud'un huzurunda bulunan Kazvin'den gelmiş iki zabit, ayaklarına kapanarak: «Onun kardeşi Kazvin'de olmasaydı Kazvinliler bizim hepimizi de öldürmüş olacaklardı. O, bizi ve başkalarını kurtardı. Kendisi de bizimle beraber İsfahan'a gelmek istedi ise de yapamadı. İtimad al-Devle'yi öldürmek istiyorsan önce bizi öldür» dediler. Onların yalvarmalarını dinleyen Mahmud Şah, İtimad al-Devle'yi öldürmekten vaz geçti ve mevkiinde kalmasını emretti. Öldürülen asilzadeler 148 kişi idi. Mahmud, ertesi gün de eski Şah Sultan Hüseyin'in *Vekainüvis*'ini ve Cephanebaşı (*Cabbadar-başı*)yı öldürttü.

Bu katliâmdan sonra halk büyük dehşet içine düşmüştü. Sokaklarda kimse görünmüyor, şehre kimse girmediğinden hiçbir yiyecek getirilmiyordu. Bunun için kumandanlar, Şah'a: «Katliâmı o kadar alenî yaptınız ki yiyecek getiren kimse şehre girmiyor ve aç kalıyoruz» dediler. Bunun üzerine, Mahmud, hiçbir alenî idam yaptırmadı, istediğini gizli olarak öldürtmeye başladı. Şehir, mahalle mahalle gezilerek aramalar yapılıyor ve yakalanan kızılbaşlar hükümet konağına götürülerek gizlice öldürülüyordu. Bu suretle 1,600 kişi[95] öldürülmüştür.

58. 15/26 ocakta, Bağdad paşası Hasan Paşa tarafından 120 kişilik bir maiyetle beraber Osman Ağa adlı bir elçi geldi. Elçi, Mahmud'a İsfahan'ın zaptını tebrike gelmişti. Mahmud, elçiyi ve maiyetini bir menzil ka-

95. Bu sayı çok azdır. Krusinski'ye nazaran (s. 264), Mahmud, eski Şah'ın muhafız alayındaki 3000 askerinden başka diğer birçok adamı da öldürmüştür. Clairac da (c. II, s. 64), 8,000 kişinin öldürüldüğünü söyler. L.L.

dar ileride karşılamak ve merasimle şehre getirmek için askerle beraber bir yüzbaşı yolladı. Bu zabit, aynı zamanda elçiye mihmandar tayin edilmişti. Elçi şehre gelince kendisine iyi bir ev tahsis edildi ve yiyecek olarak her gün tereyağ, pirinç, ekmek, kuzu ve tavuk eti verilmesi emredildi, fakat hiç para verilmedi. Mahmud Şah, Muhammed Nişan'ı[96] elçiye göndererek: «Mahmud Şah itimadnâmenizi istiyor, kendilerine götürmek için bana verin» dedirtti. Elçi, cevaben, Muhammed Nişan'a: «Hasan Paşa, mektubu bizzat Mahmud Şah'a vermemi tenbih etmiştir» dedi. Muhammed Nişan keyfiyeti Mahmud'a bildirdi. Elçi İsfahan'a geldikten on gün sonra, Mahmud, kendisinin de hazır bulunduğu yüksek bir divan kurdu. Elçi de davet edilmiş olup divana getirildi. Mahmud, bin afgan askerine altın işlemeli esvap (*zar-baf*) ile zerdeva kürk giydirilip divanın kurulduğu yerde dizilmesini önceden emretmişti. Divan kalabalık ve azametli bir şeydi. Kimseye oturmağa müsaade edilmemiş olup yalnız Mahmud ve elçi oturmuşlardı. Divan bittikten sonra, elçinin itimadnâmesini okuyan Mahmud onun elçi değil bir casus olduğunu söyleyerek hapsetmek ve açlıkla öldürmek istemişse de, müftüsü onun bu hareketini tasvib etmeyerek: «Kendisi ne de olsa bugün bir elçidir ve elçinin dokunulmazlığı vardır, bunu yapamazsın» dedi. Mahmud bu tavsiyeye uydu ve elçi yirmi bir gün alıkonulduktan sonra kendisine ufak bir hediye ve hılat verildi, mektubun cevabı da yazılarak uğurlandı.

59. Elçi, Jozef Apisalaymian'ı eskiden tanıdığı için *satırbaşı*sını ona göndererek bir iş için yanına gelmesini rica etti. Jozef, türk kıyafetine göre giyinerek gitti. Elçi ondan İsfahan olayları hakkında malûmat isteyerek: «Sen burada idin. Olayları olduğu gibi bana anlat» dedi. Jozef, ehemmiyetli olaylardan hiç bahs etmeyerek ona İsfahan'a ait yalnız alelâde şeyleri anlattı.

Birkaç gün sonra, elçi, ona tekrar adam göndererek: «Liman rüsûmü geliri[97] ne kadardır» diye sordu. Jozef, bunun senevî gelirinin 15,000 tuman kadar olduğunu zannettiğini, fakat şimdi limana çok gemi gelmediğin-

96. Daha evvel söylediğimiz gibi, Muhammed Nişan, Mahmud'un Başhakimi idi. L.L.

97. Gonbroom veya Bandar Abbas rüsûmu. Şah Abbas I ve Doğu Hindistan Kumpanyası arasında, Hürmüz'deki Portekiz üssüne karşı müşterek hareket hakkında varılan anlaşmaya göre, Doğu Hindistan Kumpanyası, yaptığı hizmetlere karşılık olarak Bandar Abbas gümrük gelirinin yarısını alacak, ayrıca da Kumpanya rüsûmdan muaf olacaktı. L.L.

den o kadar çıkmadığını, liman kapanmış olup bütün gemiler Basra'ya gittiği için rüsûmü olduğu gibi türklerin aldıklarını söyledi.

Jozef, elçiye böyle demişse de, bir fransızdan duyduğuna göre liman rüsumunun birkaç sene evvel 40,000 tumana çıkmış bulunduğunu bana söyledi. Jozef'in 1721'de orada bulunduğu vakit liman *icarı* 17,000 tuman idi. Elçi, Bahreyn incilerinin gelirini de sormuş, Jozef de, Bahreyn, birkaç seneden beri Muskat Arapları'nın elinde bulunduğu için hiçbir geliri olmadığını, dalgıçlar ortadan kaybolmuş ve inci arayan kimse kalmamış olduğundan Bahreyn'in söndüğünü söylemişti. Jozef, bana: «Bağdad'a gittikten sonra oradan Behreyn'i zapt etmeğe gitmesinler diye elçiye bu yalan malûmatı verdim, oysa Behreyn'in senelik gelirinin 18,000 tuman olduğundan haberim vardır» dedi[98].

Bunun üzerine, elçi: «İran'ın geliri çok büyüktür. İstanbul'a gittiğimde, İsfanhan'dan başlayarak Kandahar'a kadar memleketi zapt etmek için Hünkâr'dan 16,000 asker isteyeceğim. Afganlar hesaba katılacak adamlar değildir. Bu, Allah'tan İran'a verilmiş bir cezadır» demiş.

60. 14/15 şubatta elçiye gitmek müsaadesi verildi. Mahmud Şah, beraberinde köle olarak hiçbir iranlı erkek veya kadın götürmeyeceğini, aksi halde rezil edileceğini elçiye bildirmek emrini verdi. Elçinin gideceği gün, bir afgan yüzbaşi askerleriyle beraber şehirden bir fersah uzağa gönderildi, diğer bir yüzbaşi de bölüğü ile beraber Tavukçu kapısı'nda yerleşti. Bunlar, elçinin çıkışında beraberinde iranlı bulunup bulunmadığını araştırmakla görevlendirilmişlerdi. Yüzbaşılar, elçi ile giden on iki iranlı buldular ve elçinin gözleri önünde hepsinin başlarını kestiler. Onlar, beraber götürmek üzere iki kadını da sandıklarda saklamışlardı[99].

98. Muskat imamı Sultan ibn Saif, 1717'de Bahreyn adalarını zapt etmişti. Ertesi yıl, İran, Portugez gemilerinin yardımı ile adaları geri almışsa da ancak kısa bir zaman elinde tutabilmişti, çünkü sırf ismen bir İran tebası olan Tahirî Şeyhi Cabbara, İran'ın Afgan işgali kargaşalıkları esnasında adaları zapt etmiştir. Şeyh Cabbara'nın askerleri, 1736'da Nadir tarafından geri atıldıkları zamana kadar adaları ellerinde tutmuşlardır. L.L.

99. Clairac (c. II, s. 66), keza Jozef'in malûmatına istinâden, elçi İsfahan'dan hareket ettiği vakit «şehrin kapılarında kendisi ve maiyetinin iki defa araştırıldığını, bir mil uzakta da, önce bakılmamış olan bazı sandıkların içinden çıkarılan iki İranlı kadın ile beraber Türk kıyafetine girmiş olan birkaç İranlı kölenin oldukları yerde öldürüldüğünü» teyid eder. L.L.

61. Elçi İsfahan'dan Hemedan'a gelince, Hemedan hanı, Prens'in[100] emri ile onu 45 gün «göz tutsağı» yaptı. Elçi, kendisinin eski Şah'a ihanet için değil, olayları ve vaziyetin nasıl inkişaf ettiğini tahkik etmek üzere Mahmud'un nezdine gittiğini ifade etmiştir. Elçi, 45 gün geçtikten sonra Prens'ten gelen yeni emir üzerine serbest bırakıldı. Elçi Bağdad'a vardığında, Hasan Paşa'nın, kendisini kurtarmak için Hemedan'a asker sevk etmek üzere olduğunu gördü. Elçinin avdeti üzerine bu askerler dağıtılmıştır. Elçi, iki gün Bağdad'da kaldıktan sonra, 100 kişi ile beraber süratle İstanbul'a doğru hareket etmiştir.

62. Mahmud türklere dost idi, fakat onlar kendisine mukabelede bulunmamış ve şimdiye kadar kendisine hiçbir dostluk emaresini göstermemişlerdi.

63. Mahmud, Şiraz istikametine asker sevk ederek[101], o havalideki köyleri kendi nüfuzu altına almış olan Arap Hacı Bekir'e hücûm etti. Mahmud'un askerleri Hacı Bekir'in askerlerini dağıttılar ve oradan o kadar çok erzak getirdiler ki İsfahan'da yiyecek bir az ucuzladı.

64. Mahmud, Kör Sultan Nasrullah'ı 1200 afgan askeriyle beraber Hemedan'a sevk etti. Hemedan hanı, 5,000 askeriyle karşı çıktı ise de, Afganlar hücûma geçince bu 5,000 İran askeri bozguna uğrayıp şehre kaçtılar. Afganlar iki defa Hemedan'a hücûm ettiler; fakat bir şey yapamayınca İran köylerini tahrib, halkı katliâm ve varlıklarını yağma ederek Dargaz'a[102] çekildiler. Afganlar, Dargaz'daki 5,000 Sünnî ailesini de beraberlerinde İsfahan'a getirdiler[103].

65. Mahmud, İsfahan'ı zapt ettikten sonra türlü bahanelerle Ermenileri, Avrupalıları (Frenkler), Müslümanları ve Multanî'leri haraca bağlayıp, aşağıda göstereceğim gibi, onlardan para, hediye, hılat ve esvap

100. Tahmasp.

101. Nasrullah'ın kumandasındaki bu kuvvet Şiraz'a gitmeyip, ancak İsfahan'ın iki mil kuzeyindeki Kumişa (bugünkü Şah-Riza) kasabasına kadar gitmiştir (bk. Clairac, c. II, s. 68). L.L.

102. Hemedan'ın kuzeyinde bir bölge olan Dargazin.

103. Mahmud, kendi kuvveti İranlıların güçlerine nisbeten az olduğu için, İsfahan'ın Şii halkı yerine Sünnileri yerleştirmek siyasetini takip etmiştir. Dargazin aşiretinin nakli bunun bir misalidir. Nasrullah ile İsfahan'a getirilenler kendi istekleri ile gelmemiş olup birçoğu yolda kaçmıştır (bk. Clairac, c. II, s. 72). Krusinski (s. 268), «güçlü adamlar olan» Dargazin halkının sayısını bir milyon olarak takdir eder. L.L.

olarak mühim bir servet topladı. Mahmud, Culfa ermenilerini 70,000 tuman tazminata mahkûm ederek bu meblâğın 17,000 ini peşin, kalanı için de bir sened aldı. Ermeniler fakir olup tayin edilen vadede 70,000'i tamamlayamadıklarından, onlardan belediye reisi *(kalantar)* Haçik, Grigor Khalderentz oğlu Sarhat, Manuk Samburi ve Agopcan Kolakapaentz oğlu Sarhat adlı dört ermeninin başları kestirilmiştir[104]. Hovsep Khaldarentz oğlu Agopcan'ı da öldürmek istedilerse de, o, icra memurunun büyük yardımı sayesinde ve büyük bir meblâğın sarfı ile başını kurtardı. Böylece, Ermeniler 53,000 tumanın tamamını ödeyinceye kadar rahat bırakılmadılar. Neticede ermeniler büyük bir yoksulluk ve mahrumiyete düçar oldular.

66. Mahmud, Hintlilere 25,000 tuman vergi tarh etti, fakat onlar bu meblâğın yalnız 20,000 ini verebildiler. Bunun üzerine, bütün hintliler dağıldılar. Onlar, pek çok ızdırap çektiler; kimi zehir içerek intihar etti, kimi kederden öldü; bir kısmı da kaçtı. Şehirde, senetle ve rehin olarak mücevherat, altın, gümüş ve ziynet eşyası karşılığı müslümanlara ödünç para vermiş olan yalnız birkaç hintli kalmıştı. Mahmud, bu değerli rehinleri bedelsiz olarak ve tazminata da mahsub etmeksizin kâmilen müsadere etti. Mahmud, ölen ve kaçan Multanîlerin kapalı dükkânlarını da açtırdı ve içindeki bütün malları olduğu gibi zaptetti.

67. Mahmud, eski Şah'ın hekim-başısı'nın[105] kendi işlerine çok karıştığını duymuş olup, onu 20,000 tuman kadar ağır bir para cezasına çarptırdı. Hekim-başıya ait altın, gümüş, mücevher ve inciden ibaret olan serveti oniki gün içinde toplatıldı ve tartılarak miskalı yalnız 1000 dinar taktir edildi.

68. Hollandalıların şefi[106], tazminat olarak bir miktar para ve hediyeler vermekle mükellef kılınmıştı. Mahmud esasen, İsfahan'ın zaptında onlardan hediye olarak 6,000 tuman değerinde mal alınıştı. Şehrin muha-

104. Adları geçenlerle Afganlar tarafından öldürülen diğer ermenilerin mezartaşları Culfa ermeni kilisesinde görülmektedir. Bu taşların bazılarında uzun kitabeler vardır. Metinde adları geçen ermeni kurbanların adları Friar Alexander tarafından bozuk şekillerde verilmiştir (bk. RCAJ, c. XXIII, s. 650). L.L.

105. Bu hekim-başı'nın adı Rahim Han idi. Kendisinin, Arabistan valisi Seyid Abdullah ve mütaasıb Molla-başı Muhammed Hüseyin ile beraber, âciz bir adam olan eski Şah'ın üzerinde büyük nüfuzları vardı. Onlar, Şah'a fena tavsiyelerde bulunmuş olup, sülâlenin feci âkıbetinden çok sorumlu idiler. L.L.

106. Adı Nicolaus Schorer olan bu zât, Baştacir mevkiinde idi. L.L.

sarası sırasında, eski Şah, Holandalılardan 55,000 tuman ödünç almış ve teminat olarak 25,000 değerinde mücevherat vermişti[107]. Mahmud, şehri zapt ettikten sonra Şah'ın vermiş olduğu bu mücevheratı aynen bulmuş, karşılığını vereceğini vaad etmiş, fakat 17,000 tumanı ödememeşiti. Mahmud, bir istikraz bahanesiyle Holandalılardan 2,000 tuman istedi. Onlar da, Mahmud'un sekreteri ile yaptıkları bir pazarlıkla bu meblâğı güçlükle 8,000 e indirip verdiler. Mahmud, sonradan 30,000 daha istedi ise de, onlar bu meblâğı ödemediler. Bunun üzerine, kaptanı[108] tutup dövdüler, kapılarında muhafızlar koydular, 20,000 tuman gaspettiler ve kalan 30,000 i alıncaya kadar onları hapsettiler. Fazla olarak, verilen cezanın miktarı 61,000'e, bütün tediyatın toplamı da 176,000 tumana[109] çıkmıştı.

69. Afganlar, İngiliz ajanından (*sarkar)* nukut olarak 4,000 tuman, ayrıca da 3,000 tuman değerinde 50 balya kumaş ve çuha aldılar ki ceman 7.000 tuman eder[110].

70. Fransız kaptanından[111] tazminat olarak 60 tuman alındı.

71. Afganlar, İsfahan'dan kaçmış olan Şirazlı Hacı Nazar'ın dükkânını açarak içinde bulunan 6,000 tuman değerindeki para ve mallarını gaspettiler. Böylelikle, Mahmud'un, 65-71'inci fıkralarda anlattığım, para ve mal olarak yaptığı müsaderelerin toplamı 189 *sekotz*[112] tuman olmuştur.

72. Şehirde kalmış bütün orta halli adamlar da tazminat ödemeye mecbur edilerek her birinden, 50'den 1000'e kadar tuman alındı. Böylece, afganlar muazzam bir meblâğ gasp etmiş oldular.

107. Bu rakamlar çok yüksektir. Holandalıların Şah Sultan Hüseyin'e verdikleri ödünç paranın ve Mahmud'a yaptıkları tediyatın toplamı 40000 i geçmemiştir (bk. H. Dunlop, *Perzie Voorheen en Thans,* Haarlem, 1912, s. 258) L.L.

108. Bu şahsın Nicolaus Schorer olması muhtemeldir. L.L.

109. Yukarıdaki notta söylendiği gibi, bu meblâğ mübalâğalıdır.

110. Doğu Hindistan İngiliz Kumpanyası'nın kayıtlarında belli bir rakam yoktur ve yalnız kendilerinin Holandalılardan çok daha az verdikleri kaydı vardır. Clairac'a nazaran (c. II, s. 73), İngiliz Kumpanyası, kısmen para, kısmen de mal olarak 12,000 tuman vermiştir. L.L.

111. Bu, Chevalier de Saint-Croix unvanını taşıyan Ange de Gardan'dır. Clairac'a nazaran (II, 72), Fransızlar«Büyük General Aman-Olan'ın mutfağı için» yalnız 30 tuman vermişlerdir. L.L.

112. Metindeki bu kelimenin manası müphemdir. Bu, ya ermenicede «altın» demek olan «*voskotz,* veya arapcada nükut manasında olan *sikke* kelimelerinden birinin bozuk bir şekli olsa gerek. G.M.

73. Mahmud, ölmüş veya kaçmış olan bütün müslümanların dükkânlarını (*hücre*) açtırıp içindeki birçok malları müsadere etti.

74. Mahmud, Culfa'da yaptığı gibi İsfahan'ı da tekrar tazminata tabi tutarak, şehirden şunları taleb etti : 1) İsfahan, Kaşan ve Yezd imalâtı 200 parça işlemeli kumaş (*zar-bat*); 2) Altın ve gümüş işlemeli 200 parça *diba-ı zar;* 3) Patna (Hindistan) mamûlâtı 150 aded *zar-mandil*. Fakat, şehir sefalet içine düşmüş olduğundan yukarıdaki maddelerden yalnız üçüncüsünün ancak yarısı temin edilebildi.

Culfa ermenileri, 5,000 aded uzun atlas entari, pamuklular, kısa eteklik ve yün şal, ayrıca da, askerlere 8,000 uzun palto yapılmak için kâfi miktarda cuha verdiler. Ermeniler, keza, hepsi de işlemeli kumaştan birçok yatak ve yastık verdiler.

75. Bu kadar büyük bir servet toplamış olduğu için böbürlenen Mahmud'un hazinesi gündengüne daha çok kabarıyordu. O, kendisini dünyada eşi bulunmayan büyüklükte görüyordu.

76. Mahmud, önce Nur Muhammed, sonra Ağa Musa, üçüncü defa da Muhammed Nişan[113] ile Kandahar'a üç kez hazine gönderdi. Mahmud, 60 ermeni gencini hazineye muhafız olarak ve aynı zamanda İsfahan'ın zaptına Kandaharlıları inandırmak için Ağa Musa'nın refakatine vermiştir. Onun üç seferle Kandahar'a hazine göndermekten asıl maksadı daha çok asker çıkarmak ve çocukları ile beraber tam mevcudlu aileleri İsfahan'a getirmekti. Gerçi, Hemedan ve Kazvin'e karşı yürümek üzere 14,000 Afgan askerinin sonbaharda geleceği muhakkak belli idi ve esasen az zaman evvel Kör Sultan Nasrullah'ın çocukları ve 1200 afgan ailesi Sistan'dan İsfahan'a gelmişlerdi.

77. Mahmud, sabık Şah'ın Gaz'da[114] yaptırmış olduğu bir kaleye defalarca taarruz etmiş, fakat zaptını başaramamıştı. Son defa, Zerdüştîler Gaz'a giderek surları mayinle yıkarak köyü zaptettiler, bütün erkekleri öldürdüler ve kadınları, kızları ve çocukları köyün varlığı ile beraber İsfahan'a getirdiler[115].

113. Daha evvel de söylendiği gibi, Muhammed Nişan, Mahmud'un baş hâkimi idi. Nur Muhammed ve Ağa Musa'nın kimliklerini tespit etmek mümkün olmamıştır. L.L.

114. Gaz, İsfahan'ın kuzeybatısında 11 mil mesafede büyük bir köydür.

115. Zerdüştîler, Şiî İranlılar tarafından ağır tazyik görmüş olup, Afganlarla ittifak etmişlerdir. L.L.

78. Afganlar, şiddetle mukavemet göstermiş olan Khizun ve Ben İşfahan[116] köylerini zaptedememişlerdi. Sonunda, bu iki köyün halkı, hürriyetlerini korumanın imkânsız olduğunu anlayarak kendi rızaları ile Afgan idaresine tâbi oldular.

79. Afganlar, daha evvel kuvvetlerini tatmış oldukları Gürcülerden çok korkuyorlardı. Mahmud, kendi hizmetinde bulunan Gürcülere: «Yurttaşlarınıza yazın, bize karşı yürümesinler, aksi halde sizin hepinizi öldürürüz» dedi.

80. Mahmud'un niyeti bütün İran topraklarını zaptederek kendi hâkimiyeti altına almaktır. O, memleketi yağma ettikten sonra Kandahar'a çekilmek fikrinde değildir. Memleket hâlen kargaşalık ve anarşi içinde olduğundan adalet yoktur ve kimse de bunu düşünmüyor. Mahmud, önce düşmanını ezerek kendisine itaat ettirdikten sonradır ki memlekette adaleti kurabileceğini düşünmektedir.

81. Mahmud'un halihazırdaki kuvveti şundan ibarettir: Asıl Afganlar 6000, İranlı tüfenkçiler 2000, Zerdüştîler 1000, Ermeni Silâhşorlar 600, Gürcüler 30, Türkler (Osmanlılar) 60, Multanîler 50 kişi. Muhtelif milletlerden ibaret olan bu 9740 adamdan İranlılar, Ermeniler ve Gürcüler'in kullara katılışları kendi istekleri ile olmamıştı. Onlar orduya girmek istemiyorlardı, fakat o kadar işkenceye maruz kaldılar ki nihayet *kul* olarak kaydedilmeğe mecbur oldular. Mahmud, ordusunu sert bir kontrol ve kuvvetli nüfuzu altında tutmaktadır. Bütün emirlerine, ne de olsa, itaat ediliyor ve kalkın deyince hemen kalkıyorlardı.

82. Mahmud, ordusunun her bir kıtasına dörder senelik erzak temin edilmesini emretmişti. Dört sene bitmiş ve bir sene de geçmiş bulunduğu hal-ı hazırda emir aynen yerine getirilmiştir. Mahmud'un kendisinin de şehrin iç-kalesinde biriktirilmiş pek çok erzakı vardır. Diğer hükümdarlarda olduğu gibi Mahmud'un da kendininkinden başka dinlere mensub hizmetcileri vardır ki bunlara muntazam tayin tahsis edilmemiş ve ancak ara sıra iaşe veriliyordu. Mahmud, Afgan askerlerine *donluk* vermiyordu, çünkü onlar istediklerini elde etmekte serbest bırakılmışlardı. Başka dinlerden olan

116. Khizun ve Ben İşfahan (veya Varnis fardaran), bitişik Furuşan köyü ile beraber bilâhere birleştirilerek Seh-deh (üç köy) namı altında büyük bir köy haline gelmişlerdi. İsfahan'ın kuzeyinde 7 1/2 mil mesafede bulunan Sehdeh, sonra Humâyûnşahr adını almıştır. L.L.

hizmet erbabına senevî 6 tuman ücret tayin edilmişse de şimdiye kadar onlara hiçbir şey ödenmemiştir.

Şehir halkı Afganları sevmiyor fakat zâhiren sevgi gösterisinde bulunuyor. Halk, İranlı şeflere karşı da aynı durumdadır. Bununla beraber, muharib durumunda olanlar, kendilerine verilmiş imtiyazlardan dolayı Mahmud'u seviyorlar. Daha evvel, sâbık Şah'ın Zerduştîleri cebren müslüman yapmış olmasına karşı, Mahmud onları kendi dinlerine dönmekte serbest bırakmış olup, onlar bundan dolayı kendisine samimiyetle hizmet etmektedirler[117].

83. Mahmud, dükkân açmak ve iş görebilmeleri için 4000 kişiye 200 dinar aylık faizle her birine 2'den 20 tuman avans vermiştir. Bu istikrazın senedleri Kullar Ağası'nın oğlu Almasi'nin namına tanzim edilmiş olup, Almasi münâdîler vasıtasiyle : «Dükkân açmak veya ticaret yapmak için paraya ihtiyacı olanların gelip alınalarını» her tarafa ilân etti. Tâcirler, bundan istifade ettikleri gibi, orta sınıf halka da Mahmud'a borçlu olup kargaşalıktan sakınmaları için her birine 2-3 tumnan borç para verildi.

84. 19/30 mayısda, Mahmud, bağlamış olduğu haracın kalan kısmını Ermenilerden taleb ederek onları tevkif ettirdi. Onlar : «Bütün varımızı yoğumuzu verdik, bir şeyimiz kalmadı. Günlük nafakamızı temin edecek kadar bile paramız olmayınca size verilecek parayı nereden bulalım. Önce bir lokma ekmeğimiz vardı, bizi ondan da mahrum ettin, şimdi de tekrar rahat bırakmıyorsun», dediler. Mahmud, cevaben: «Para ermenilerin değil, savaşan askerlerimin olmalıdır. Ermenilere çiftçi olup toprağı sürmek düşer. Malik olduğunuz para, ev ve eşya size lâzım değildir» dedi.

85. 1/12 martta, Mahmud, Culfa ve köylerdeki ermenileri ve iranlı müslüman çiftçilerini arazi vergisine (*malceht*)[118] tâbi tutarak onlardan sabık Şah'a verdikleri nisbette para taleb etti.

86. Amanullah, Jozef'e : «Ruslar nasıl adamlardır? Frenk midirler? Değilse nedirler?» diye sormuş. O da, Rusların ayrı mezhepten fakat Frenkler gibi olduklarını ve Gilan denizinin (Hazerdenizi) ötesinde büyük bir im-

117. Zerduştîlerin bu hareketi Gaz'ın zaptı ile ispat edilmiş oluyor. Zerdüştîler, esasen daha evel, 1719 yılında, Mahmud Kirman'a geldiği vakit kendisine hüsnükabul göstermişlerdi (bk. Laurence Lockhart, *Fall of the Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, s. 111). L.L.

118. Metindeki bu kelime *mal ve cihat*'ın bozuk bir şeklidir. L.L.

paratorluğa sahib bulunduklarını söylemiş. Amanullah'ın: «Çok askerleri var mıdır?» sorusuna cevaben de, Jozef, onların 200,000 asker çıkarabildiklerini ve şiddetli muharibler olduklarını söylemiştir. Bunun üzerine, Amanullah : «Biraz bekleyelim, sonra senin Frenklerinle de uğraşmayı düşünebiliriz» demiş.

87. Jozef İsfahan'dan gittiği vakit yiyecek fiatları şu halde idi : Ekmeğin bir manı 600, pirincinki 1200, eritilmiş tereyağınki 4000, tavuğun tanesi 700, şekerin bir manı 6000 dinar. Şekerin bir *manı* önce 12 tuman (120,000 dinar) idi, fakat bu sırada 6000 dinara düşmüştü. Çünkü Kumişa'ya (bugünkü Şahriza) şeker ithal edip stok edilmişti. Harp bittiği vakit Afganlar Kumişa'yı zaptederek şehre şeker getirmiş olup, fiat ucuzlamıştır.

88. 9/20 ağustosda, Hemedan ermenilerinden Nurik oğlu Voskan : «Ben Kazvin'de iken İsfahan'dan oraya kaçmış olan bir adamın, 6000 askerle dolu İngiliz gemilerinin limana[119] yaklaşmış ve bu askerlerin şimdi Şiraz'a varmış olduklarını kendisine söylediğini» bana anlattı.

10/21 ağustos 1722'de Culfalı Nazar oğlu Mıgırdiç adlı bir manastır reisi Tiflis'den Reşt'e geldi. O da, limandaki İngilizler hakkında duyduklarını söylerken şu haberi verdi[120] :

89. 18/29 ağustos 1722'de, Erzurum paşası, askerlerini önceden sevketmiş olup Erivan üzerine yürümek istemiş, fakat Erzurum'dan hareket edeceği gün, Padişah'tan şu emir gelmiş : «Gitme, çünkü İranlılar Mahmud ile barış aktetmişler ve Ruslar da İran topraklarına girmişlerdir[121]. Kaleyi tahkim etmelisin».

90. 15/26 ağustosda Paşa tarafından iranlı ermenilere gelen bir haberci : «Memleketinizden ne haber vardır? Rusların memleketinize geldikleri ve buraya doğru yürümek niyetinde oldukları doğru mu?» diye sordu. Biz de öyle bir şey duymadığımızı söyledik. Aynı ayın 17/28'inci günü, Paşa'nın emriyle toplatılan 300 erzurumlu ermeni ve türkler, istihkâmların bozuk kısımlarını tamir ettiler.

119. Limanın adı verilmemişse de, Bandar Abbas olsa gerek. Bu zamanda hiç bir İran limanına İngiliz askeri sevk edilmemişti. L.L.

120. Metnin burasındaki fuzûlî bir cümleden sarfınazar edilmiştir.

121. Rus istilâsına ait bu malûmat biraz vakitsizdir. Büyük Petro, İran sınır şehri olan Derbend'i 30 ağustos/10 eylûl 1722'de işgal etmiştir (bk. J. Bell, *Travels*, London, 1764, c. II, s. 332). L.L.

91. 20/31 ağustosta, Trabzon'dan gelen bir *çapar* (kuriye), İstanbul'dan oraya gelen gemilerle, silâh ve muhimmat getirildiğini haber vererek, silâhların Trabzon'dan Erzurum'a nakledilmesi için insan ve hayvan göndermesini Paşa'dan rica etmiştir.

92. Erzurum paşası, birçok adam ve hayvan göndererek bütün top, *kumbara,* tüfenk, kılıç, gülle, barut ve kazma kürekleri Erzurum'a getirtti. Mühimmat tamamiyle getirildikten sonra, Paşa, topları ateşliyerek ve kumbaraları atarak onları denedi. Bu arada, erzak toplamak ve galeta yapmak için Paşa'ya para temin etmek hususunda Erzurum gümrüklerine emir verildi.

93. Erzurum paşası, Padişah'ın emri ile *Serasker* tayin edilmişti. Böylelikle, kendi emri altında bulunan yedi paşadan başka Bayazıd Beyi de kendisine tâbi oldu. Bunların hepsini kendi kumandası altında toplamak üzere, Kars'a yürümeğe hazır bulunmaları için yazılı emir gönderildi.

94. İran'a girip memleketi yağma etmiş olan Lezgiler[122], Erivan'a gelerek orasını da talan etmek istiyorlardı. Erzurum paşası, Lezgilere: «Erivan'a gittiğinizde Eçmiadzin kilisesine[123] giremez ve talan yapamazsınız, zira o kilise bize aittir» diye yazılı emir gönderdi. Paşa, Erivan'ı bizzat zaptetmek ve kiliseye el dokundurmamak istiyordu, çünkü Erivan'ın zaptında Eçmiadzin kilisesinin yağma edilmemesine dâir Padişah'tan emir (ferman) gelmişti[124]. Paşa, aynı zamanda, yaptığı bu iyiliğini Katolikosumuza bildirmiş ve «Yaptığım bu hizmete karşılık bana 10,000 marçil[125] gönder» demiş-

122. Dağıstan'ın bir kısmında ve Şirvan'ın kuzeyinde sakin muharib bir halk olan Lezgiler, Sünnî müslümanlar olup, Şii İranlılara koyu düşman idiler. L.L.

123. Ermenilerin en yüksek dinî makamının bulunduğu manastır ve kilise.

124. Leo'ya nazaran (Ermeni Tarihi, c. III, s. 645), İstanbul ermenilerinden nüfuzlu bir zat olan Seğpos, Erzurum paşası Abdullah'a hususî bir ferman gönderilmesini Padişah'tan rica etmiştir. Devlet ricali ile sıkı münasebette bulunan ve tam adı Seğpestros Erevantzyan olan bu zat 1754'de ölmüştür.

125. Ermenice bir kelime olmayan *marçil*'in manasına dair Cambridge'in St. John's College profesörlerinden Jopson'ın bana anlattıklarına göre aynı kelimenin *mark*'ın bozuk şekli olması muhtemeldir. Prof. Patkanov, metnimizin rusça tercümesindeki bir notunda, bir *marçil*'in 60 kopek değerinde olduğunu söylemiştir. 60 kopek, hemen hemen bir marka eşit kıymette olduğuna göre, Prof. Jopson'ın fikri doğru çıkmaktadır. L.L.

tir. Katolikos da: «Ancak bir duacı adam olan ben 10 bin marçili nereden bulup sana gönderebilirim?» cevabını vermiştir. Paşa, bundan dolayı, Katolikosumuza karşı sert muamele etmiş ve onu çok korkutmuştur.

95. Erzurum paşası, Türkiye'den İran'a buğday ihracatını yasakladı ve erzak toplanıp Kars'a götürülmesi için şehirlere emir gönderdi.

96. 8/19 eylûlde, Kars'a geldim ve aynı şehrin paşasının İran'a buğday gönderilmesini men'ettiğini ve kimsenin oraya gitmesine izin vermediğini gördüm. Orada herkes erzak biriktirmekle meşguldü. Katolikosumuz, Surp Haç yortusunda mukaddes yağ taktis edeceğinden, Kars ermenilerini Eçmiadzin'e hacca gelmeğe davet etmişti. Paşa, türk tebasından olan ermenilerin oraya gitmelerini men'ederek: «Katolikosunuz Ruslarla işbirliği yaparak onları bize saldırmaları için İran'a getirmiştir. Şimdi siz de hacca gitmek bahanesiyle oraya gidip bizim mahfımız ve sizin saadetiniz için kilisenizde dua etmek istiyorsunuz, fakat Katolikosunuza bunu yapmak müsaadesini vermeyeceğiz» dedi.

97. 14/23 eylûlde Eçmiadzin'e gittim ve İranlıların Türkiye'ye pirinç ihracatını yasaklamış olduklarını gördüm. Onlar «Mademki siz memleketinizden ithalâtı men'ettiniz, binaenaleyh biz de sizin memleketinize pirinç ihracatını men'ederiz» diyorlardı.

98. 1723 senesinin ocak ayında, Padişah'ın Erzurum paşası'na, bütün paşaların kumandalarındaki askerlerle beraber Kars'a gitmek emrini vermiş olduğunu Eçmiadzin'de duyduk. Ordu, Kars'ın dışında yürürken, paşalar, ilk menzilde, bu kara kışta karların içinde daha ileri gidemeyeceklerini söyleyerek isyan ettiler. Bunun üzerine Paşa, keyfiyeti âcilen Padişah'a bildirdi. Padişah da: «Hiçbir fedakârlıktan geri kalma, süratle Kars'a varmalısın» emrini vermişti. Bunun üzerine onlar beraberlerine aldıkları birçok kürekle karı temizleyip orduyu Kars'a ulaştırdılar. Başka yerlerden de âcilen oraya varan kollarla Kars'a muazzam bir ordu girmiş oldu.

99. Erzurum paşası, Kars'tan Erivan Hanı'na gönderdiği bir mesajla: «Rusların bize taarruz etmek için topraklarınıza girmelerine yol açmışsınız» dedi. Han da: «Ruslara bizim yol açtığımızı nasıl düşünürsünüz? Onların kudretli bir kıralları vardır ki kendi kuvveti ile gelmiştir. Kendisini durdurmak istersek de kulak asmıyacaktı» cevabını verdi.

100. 3/14 martta, Erzurum paşası, Kars'tan Erivan hanı'na Derviş

Ağa adlı[126] bir elçi yolladı. Elçi gelip bir gün Eçmiadzin'de kaldı. Katolikosumuz kendisine niçin geldiğini sorunca, elçi: «Padişahımızın emri ile Erivan muhasarasının durdurulmasını teklif etmeye ve onlar (yani İranlılar) şehri kendi istekleri ile teslim ettikleri taktirde en ufak bir tahribat bile yapmayacağımızı bildirmek için geldim. Aksi taktirde istisnasız hepsini öldürecek, varlıklarını yağma ve memleketi işgal edeceğiz. Padişahın emri budur. İşte ben bütün Erivan ülkesini taleb etmek için gelmiş bulunuyorum. Gönül rızası ile verirlerse çok iyi, değilse geri gideceğim; fakat bu, İranlılar için çok fena olacaktır. Erivan'ı istediğimizin sebebi, Rusların bu yolla memleketimize gelmelerini önlemektir. Bu arada, Mahmud'un da Bağdad'a yürümesini önlemek için Bağdad paşası Hasan Paşa'ya 12,000 askeriyle Hemedan'a yürümek emri verilmiştir» dedi.

101. 5/15 martta, elçi Eçmiadzin'den Erevan'a gitti ve dört hafta orada kaldı. Her hafta Erevan'la Kars arasında kuriyeler gidip geliyor, fakat aralarında (yani Erzurum paşası ve Erevan hanı) neler geçtiğini kimse bilmiyordu. Bununla beraber, duyduğumuza göre Erevan ağalarından ikisi, evvelce Erzurum paşasına şu mealde bir mektup yazmışlardır: «Niye hareketsiz duruyorsunuz? Siz de müslümansınız biz de. Bizim için Rusların eline düşmektense sizin elinizde kalmak daha iyidir. İşte, gelip şehrimizi zapt ederek Rusların buraya girmelerine engel olmanın tam zamanıdır». Aynı zamanda, Erevan muhasarasının durdurulmasına ait elçinin teklifinin kat'i olarak reddedildiğini de duyduk.

Elçi onlara: «Siz, bize, gelin diye yazdınız, biz de yazılı davetinizle geldik» demiş fakat mektubu yazanların adlarını açıklamamıştır. Elçi, devamla: «Sizin hükümdarınız yoktur[127]. Bu memleket önce bize aitti. Şimdi

126. Bu zât, muhtemelen Sünnî lider Hacı Davud'u Şirvan valisi tayin etmek için 1722'de Padişah tarafından Şamakhi'ye yollanmış olan Mîr-ala-alem Derviş Muhammed Ağa'dır. Kendisi bilâhare Rus-Türk sınırına ait komisyonda Türk delegesi olarak bulunmuştur. L.L.

127. 1723 senesinin sonbaharında, Bâb-ı Âli 12/23 eylûl Rus-İran mûahedesinin akdini duyduktan sonra, bu mahiyette bir konuşma olmuştur. Reis Efendi ve Rus mümessili Nepluyev arasında yapılan bir müzakerede Reis Efendi, İran'da hükümdar bulunmadığına göre, memleket'in Türkiye'ye aid olduğunu söylemiştir. Nepluyev, Tahmasp adlı bir hükümdarın, babasının meşru vârisi olarak mevcud olduğunu söylemiş, Reis Efendi de, babası sağ olduğuna göre Tahmasp'ın meşrû bir hükümdar olamayacağını ileri sürmüştür (bk. Solaviev, *İstoriya Rossii*, c. XVIII, s. 69). L.L.

bize iade edin ki Ruslar gelip zaptetmesinler, tahrib eylemesinler ve bu bize karşı bir tehdid olmasın. Siz ve biz hepimiz de müslümanız, lüzumsuz yere niçin kâfirlerin eline düşelim» demiştir.

İranlılar buna şu cevabı vermişlerdir: «Allaha şükür, hükümdarımız vardır ve Tebriz'de hüküm sürmektedir». Elçi de, cevaben: «Bağdad paşası Hasan Paşa, Mahmud'un Şah'ı esir etmiş olduğunu yazmıştır. Başka bir şah yoktur ve dedikleriniz doğru değildir» demiş. İranlılar da buna karşılık: «Madem ki hükümdarımız olduğuna dair sözlerimize inanmıyorsunuz, birer adam seçelim ve hakikatı görmek ve neticeyi bize bildirmek üzere onları Tebriz'e gönderelim» dediler. Böylelikle Tebriz'e gönderilen iki adam orada hükümran bir şah'ın bulunduğunu gördüler, geri gelip gördüklerini anlattılar ve elçi buna kanaat getirdi. 1/12 nisanda elçi Erevan'dan hareketle aynı gün Eçmiadzin'e geldi.

102. 2/13 nisanda, elçi, Katolikosumuza şunu söyledi: «Erevan'a gidip dört hafta orada kaldım ve Erevanlılarla hayli konuştumsa da beni dinlemediler, fakat pişman olacaklar. Biz de kendilerini dinlemediğimiz için bu ayın sonunda veya mayıs başında gelip memleketi işgal edecek ve kendilerini büyük zarara düçâr edeceğiz». Elçi, sözlerine devamla, Katolikos'a sert bir eda ile: «Siz de çok suçlusunuz, çünkü Rusların tarafına geçmiş ve, söylendiğine göre, onlara yardımcı olarak senin emrin altında 60,000 silâhlı adam toplamışsınız. Rusları sizin toprağınızdan geçirerek bizim topraklarımıza getirmek niyetinde olduğunuz için siz de çok ıztırap çekeceksiniz» dedi. Katolikos, cevaben: «Ben sırf kendi manastırımda oturmuş bir din adamıyım, hükümdarların işleriyle hiçbir ilgim yoktur. Bana inanınız, duyduklarınızın hepsi de iftiradan ibaretdir ve hiç de doğru değildir. Bana inanmazsanız, Allah ne isterse o olsun» dedi.

Elçi, 4/15 nisanda Eçmiadzin'den Kars'a döndü.

103. Türkiyedeki endişenin sebebi şudur ki Ruslar İran'a girmiş olduğundan Türkler onların manevra veya hile ile oradan türk topraklarına geçebileceklerinden korkuyorlardı. Bundan dolayıdır ki türkler, Rusya'nın ani bir akını önlemek için İran sınırını boydan boya tahkim etmekte ve askerî üsler kurmaktadırlar.

104. Gürcistan'da Kakhet valisi Mehmed Guli Han[128] Erevan hanı tayin edildi. Kendisi Kakhet'teki karargâhında oturduğu için Erevan'da bir

128. Hıristiyan adı ile Konstantin III.

vekili bulunurdu. Katolikosumuz ermeni kuvvetleriyle bağdaşmış olduğundan aralarında gizli mektuplaşmalar oluyordu. Katolikos'un bir mektubu düşmanın eline geçmiş ve Erevan'daki vekile verilmiş olup, vekil, Katolikosu çağırarak : «Demek sen de bizi terk etmişsin. İşte ermeni askerlerine yazdığın mektup» dedi. Katolikos : «Bu mektubu ben yazmadım, bir düşmanın sahtekârlığıdır» cevabını vermiştir. Vekil, Katolikosa çok fena muamelede bulundu, onu, ceza olarak 4000 türk altını[129] vermeğe zorladı, kendisini birkaç gün tutukladı ve nihayet arabulucuların sayesinde serbest bıraktı.

105. Birkaç gün sonra, Erevan'daki vali vekili Katolikos'u çağırarak: «Sizin ermeni askerleriniz bir kısım müslümanları öldürmüşler ve Erevan'a yürümeğe niyetlenmişlerdir. Onlara, bu topraklara gelmemeleri ve adamlarımıza dokunmamaları için yazmalısınız» dedi. Katolikos da : «Böyle bir mektup yazmaktan çekinmeyeceğim, fakat onların beni dinleyeceklerini zannetmem» dedi.. Bunun üzerine, vali vekili : «Sen bütün ermenilerin başısın ve senin sözünü daima dinlerler, şimdi neden dinlemeyeceklermiş? Yazman lâzım» diye ısrar etti.

Katolikos, bir çok baskıdan sonra, Ermenilere, Erevan'dakilerin kendisine dost olduklarını, onlara zarar vermemeleri, memlekete akın edip tahribat yapmamaları mealinde hileli[130] bir mektup yazmağa mecbur oldu. Katolikos, mektubun sonunda : «Sağduyunuza göre hareket ederek sizin için yararlı olanı yapmalı, kendi düşüncenize göre hareket etmelisiniz» sözleri ilâve etmiştir. Bu mektup, bir ermeni kuriyenin eliyle ermeni ordusuna götürülmüştür.

106. Kuriye, mektubu ermeni ordusu kumandanına ulaştırdı. O da, Erevan vali vekili ve şeflerine : «Size karşı yürümek istiyorsak da, Katolikosumuz sizin bize dost olduğunuzu, size zararımız dokunmamasını yazmış olduğu için kendilerinin hatırı için daha ileri gitmeyip durmuş bulunuyoruz. Şimdi, bizim çekingen tavrımıza karşılık olarak siz de Katolikosumuza ve bütün manastırlarına, keşişlerine ve bölgenizdeki ermenilere zarar vermeyip onlarla iyi muamelede bulunmalısınız» mealinde bir mektup yazmıştır.

107. Ermenilerin her gün daha çok sayıda müslüman öldürdüklerine dair duyduğu haberlerin üzerine, vali vekili, Katolikosu tekrar çağırarak :

129. Leo (ayn. esr. c. III, s. 624), başka kaynaklara istinâden, taleb edilen meblâğın 700 tuman olduğunu söyler.
130. Metnin burasında arapça *mahila* kelimesi kullanılmıştır.

«sizin ermeniler müslümanları öldürmeğe devam ediyorlar. Mektubunuzu hileli bir şekilde yazmışsınız. Artık sana inanmayız ve bunu affetmeyeceğiz» dedi.

108. Bayazid Türk valisi, Rusların Erevan'ı zaptettikleri ve Eçmiadzin'e Katolikos'umuza da bir elçi göndermiş olduklarına dâir duyduğu bir haber üzerine, korkusundan, bunu tahkik etmek için Katolikos'a bir kuriye yolladı. Kuriye, Katolikos'a : «Vali selâmlarını yollar ve Ruslar geldiği vakit bize zarar vermelerine engel olmanızı diler. Ben ve halkım ermeni olacak[131] ve senin lideri bulunduğun cemaata katılacağız» dedi. Katolikos, bu mesaja cevap olarak, Rusların kendi memleketlerine gelmediklerini ve onların bu istikamete doğru yürüdüklerini duymadığını, valinin aldığı haberler hakkında kendisinin hiç bir şey bilmediğini söylemiştir. Katolikos, Valinin hıristiyan olacaklarına dair sözlerine karşılık olarak da, bunu Rusların korkusundan yapmak istiyorsa, kendisinin Rusların hareketine dair bir şey bilmediğini, kendilerinden de böyle bir şey duymadığını bilsin demiştir. Türkler kurnazlıkla katolikosumuzun sırlarını öğrenip biçare ermeni milletini ateşin içine düşürerek mahvetmeğe niyet etmişlerdi.

109. Erevan vali vekili, Katolikos'u çağırdı; Erevan Hanı'ndan mektup aldığını, kendisini (yani katolikosu) yanına çağırdığını söyledi. Katolikos cevaben «Ben bir kilise adamıyım ve Han ile bir işim yoktur» dedi. Vekil, gitmesi için çok ısrar edince, Katolikos : «Öyle ise gideceğim, fakat makamımı ve manastırı nasıl başsız bırakabilirim? Bırakıp gittiğimde keşişlerim ve ruhanî cemaatım korkuya kapılacak ve dağılacaktır. Bu suretle manastırım ve keşişlerim büyük zarara uğrayacak ve ordumuzda ne Şah'ın ve ne de Han'ın istemediği ağır bir huzursuzluk çıkacaktır» dedi. Vali vekili, buna cevaben : «Çok konuşmağa lüzum yoktur. Gitmelisin. Han'ın seni çağırmasının sebebi, kendi mektubuna göre, şudur ki Han, kendisi ile Vakhtang Han arasında barış sağlamak için senin arabuluculuk yapmanı arzu etmektedir»[132]. Katolikosu üç defa yanına çağırmış ve bu mevzu hakkında

131. Yani, hıristiyan olacaklar.

132. Gürcistan, bu zamanda, İran'a Rus akınından meydana gelen endişe, Kartli prensi Vakhtang ile mühtedi Konstantin'in (Mehmed Guli Han) arasındaki nifak, Lezgi akınları ve veba salgınından dolayı bir kaos halinde bulunuyordu. Vakhtang, Lezgilere karşı hareketinde engel olan Şah Sultan Hüseyin'le bozuşmuş, Tahmasp da, bahtsız babası gibi fena nasihatlara kulak astığından, Konstantin'i Vakhtang'a tercih etmiş bulunuyordu. L.L.

konuşmuş olan Vali vekili, sonunda: «Git yolculuk hazırlığını gör. Senin gitmeğe hazır olduğunu fakat burada kalmanın da bizim için zarurî bulunduğunu ve mümkünse burada kalmana müsaade etmesini Han'a yazacağım» dedi.

110. Birkaç gün sonra, Vali vekili Katolikos'u tekrar çağırarak: «Çıkar yol yoktur. Gitmelisin. Han'dan bugün aldığım mektupta size gücendiğini söyleyerek, niçin gecikiyor, burada bulunması benim için çok mühimdir, o adamı derhal gönder, beni Vakhtang Han ile barıştırmasını isterim» diyor dedi. Çaresizlik içine düşen Katolikos gitmeğe mecbur oldu, fakat Vekilden, Eçmiadzin'e gidip işlerini sıraya koyduktan sonra Erevan'a dönüp Han'a gitmek müsaadesi istedi. Katolikos'a derhal dönmek şartı ile müsaade edildi. Katolikos gitmediği taktirde kendisini her türlü sıkıntıya ve ağır hakaretlere maruz bırakacaklardı. Katolikos Eçmiadzin'e dönünce kilisenin bütün kıymetli eşyasını emin bir yere sakladı, çünkü maazallah bir şey zuhur ettiğinde hepsi de zorba düşmanın eline düşecekti. Dinî işlere ait lüzumlu talimatı verdi ve iki gün sonra, vekili olan Sarı Vardapet Hovannes'i ve diğer birkaç keşişi ile beraber Erevan'a döndü, vali vekiline gitmeğe hazır olduğunu bildirdi. Katolikos, derin bir keder içinde olduğu halde ve ağlayarak kilisesinden ayrılmıştır.

111. Katolikos'un Erevan'dan hareketinden altı gün sonra, Valivekilinin askerleri geceleyin Eçmiadzin'e giderek kiliseyi ve köy[133] evlerini işgal ettiler. Altı gün orada kalan askerler, gerek kilise ve gerek köyde pek çok tahribat yaptılar. Niyetlerinin ne olduğunu sorduğumuz vakit, oradan Kürdlere karşı yürüyeceklerini söyledilerse de yalandı, çünkü içlerinden bir türkün bize anlattığına göre, Katolikosumuz Han'a giderken, Vakhtang Han'a: «Onlar beni Mehmed Guli Han'a götürüyorlar, sen de kalkıp oraya gelmelisin» diye bir mektup yazmıştı. Bu mektubu ele geçirilip Erevan vali vekiline verilince, o da bir divan kurmuş ve mektubun fena bir alâmet olduğunu, binaenaleyh Eçmiadzin'e giderek ermenileri katliâm ve bütün varlıklarını gasp etmeğe karar vermişlerdi.

112. Katolikos, yolda iken, mektubunun vali vekili'nin eline geçmiş olduğunu duyunca derhal bir mektup yazarak: «Mektubumu niçin müsadere ettin? Evet, Vakhtang Han'a gelmesini yazdım. Böyle bir mektup yazmağa salâhiyetli değilsem beni niçin Han'a gönderdin?» dedi. Vali vekili

133. Eçmiadzin kilise ve manastırının çok yakınında bulunan Vağarşâbâd köyü.

Katolikos'un bu mektubunu aldıktan sonra Eçmiadzin'e geldi, kilisenin içinde müşâvirleriyle müzakere etti ve Mehmed Guli Han'dan bir haber alınıncaya kadar, şimdilik ermenileri öldürmek işini geri bırakmak kararını verdiler. Katolikos Han'ın yanına giderse iyi, şayet Vakhtang Han'ın veya ermeni ordusunun yanına giderse ermenileri öldürecek ve varlıklarını gasp edeceklerdi. Vali vekili biz ermenileri çağırarak : «Korkmayın, size hiçbir zarar vermeyeceğiz» dedi. Geldiklerinin yedinci günü, Vali vekili askerleriyle beraber Erevan'a döndü. Onlar yağma yapmadılar, fakat kiliseyi ve köyü hayli zarara soktular.

113. Birkaç gün sonra, Mehmed Guli Han Kakheti'den vali vekiline yazdığı bir mektupla Katolikos'un oraya vardığını ve kendisinin yanında bulunduğunu bildirerek, Eçmiadzin halkına fena muamele yapılmaması, kilisenin yağma edilmemesi, bilâkis iyi bakılması için emir verdi.

114. Mehmed Guli Han'ın *sandıkdar*'ı olan Baboğlu Atamaşen, Kakhet'ten Erevan'a gelerek : «Mehmed Guli Han tarafından ermeni ordusu kumandanına[134] gidip : «Niçin bu harekette bulunuyorsun? Gel bana itaat et, sana istediğin her şeyi, rütbe, para ve toprak vereceğim. Gelip bana tabi olur ve sözümü dinlersen bütün arzularını yerine getireceğim» şeklinde mesaj götürdüğünü bize anlattı. Ermeni ordusu kumandanı, cevaben : «Biz ne rütbe, ne para, ne de toprak istiyoruz. Senden hiçbir şey istemiyor ve seni tanımıyoruz. Biz burada büyük İmparator[135] için toplanmış bulunuyoruz, onun kullarıyız ve kendisini bekliyoruz. Şayet, Allah esirgesin, İmparator bu memlekete gelmez veya bizim için bir karar almaz ve biçare kul-

134. Bu kumandan, Halitzor'lu Melik Parsadan'ın yeğeni David Beg'dir. Cesur ve kuvvetli bir lider olan bu zat, gerek askerî ve gerek siyasî sahalarda büyük bir kabiliyet göstermiştir. David Beg, Surp Hagop manastırını merkez yaparak ermeni millî hareketine katılmış ve birkaç sene süren mücadele esnasında yaptığı savaşlarda birçok başarı kazanmıştır. (Bk. Stepanos Şahumian, *Histoire choisie de Davith-Beg, de combats des Arméniens de Kapan contre les Turks, ayant eu lieu de notre temps*, Vağarşâbâd, 1871. Aynı eserin fransızca tercümesi : Brosset, *Collection d'Historiens Arméniens*, St. Petersburg, 1876, c. II, s. 221-256. Ermeni yazarı Raffi de, 1882'de Tiflis'de yayınlanan *David Beg* adlı tarihî bir roman yazmıştır. Daha sonra, ermeni tarihcisi Leo, tarih vesikalarına istinaden, David Beg'in faaliyetini mufassal bir surette vermiş ve diğer yazarlara nisbeten onu çok mühim bir şahsiyet olarak göstermiştir. Bk. aynı müellifin *Ermeni Tarihi*, c. III, s. 667-695. David Beg'in tarihî hakkında bazı vesikalar, 1905'de *Ararat* mecmuasında neşredilmiştir.) Ermeniler, 1728 yılında ölen David-Beg'i bugün de millî bir kahraman sayarlar. L.L.

135. Yani, Rus çarı Büyük Petro.

larını unutursa o zaman dağılacak ve evlerimize döneceğiz. Mehmed Guli Han kendisine tâbi olacağımızı aklından geçirmesin» dedi.

115. Atamaşen, Kakheti'ye dönerek ermenilerin cevabını Mehmed Guli Han'a anlatınca, Han çok hiddetlenmiş ve Erevan'dan asker çağırmıştır. Bunlar, Kakheti askerleri ile beraber ermeni ordusuna karşı yürüdülerse de, başarısızlığa uğrayıp bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da kaçtı. Kaçanlar Keğaykun'a[136] giderek orada genç ve yaşlı, kadın ve çocuk olmak üzere 2000 ermeniyi katletmiş, birçok kadın, çocuk ve malı da Erevan'a götürmüşlerdir. Keğaykun'u talan eden askerler Erevan'a geldiklerinde başlarına gelen felâketleri Vali vekiline anlatmışlardır. Vali vekili ve Erevan müslümanları ermeni ordusunun kendi askerlerini yenmiş olduğunu duyunca, intikam almak üzere şehir ve köylerdeki ermenilere saldırdılar ve erkekleri öldürüp soyduktan başka kadın ve çocukları da alıp götürdüler. Bunun neticesinde sefalet ve işkenceye maruz kalan biçare ermeniler gündüzün dahi evlerinden çıkamaz oldular. Sefaletlerinin günden güne çoğaldığını gören şehir ermenileri ve hatta bütün köylüler evlerini terk ederek aileleri ile beraber Türkiye'ye iltica ettiler.

116. Yukarıda adı geçen Atamaşen'in aynı zamanda verdiği habere göre, Mehmed Guli Han bir kuriye vasıtasiyle Vakhtang Han'a : «Niyetiniz nedir? Gel barışalım, iki kardeş gibi olalım, memleketimizi muhafaza edelim ve Şah'a da yardımda bulunalım, çünkü o da bahtsız bir durumdadır. Aynı zamanda, düşüncelerinizi de bilmek isterim. İsteklerini ve imanını bileyim ki ben de aynı davaya hizmet edeyim. Müslümansan, ben de olurum, hıristiyansan ben de senin gibi hıristiyan olurum. Niyetiniz nedir? rica ederim, söyleyin» mesajını göndermiştir. Vakhtang Han buna şu cevabı vermiştir: «Seninle barışmam, sözlerine de inanmam. Niyet ve arzularımı sormak sana düşmez. Ben amacıma tam manasiyle kaniyim ve Allah'ın yardımı ile seninle de uğraşacağım».

117. Mehmed Guli Han, yukarıdaki cevabı alınca ordusu ile beraber Vakhtang'a karşı yürüdü, fakat tuzağa düşürülüp yenildi ve geri çekildi ise de, buna rağmen Erevan'a : «Vakhtang Han'ı fena halde sıkıştırdım, bana daha çok asker sevkedin» diye haber gönderdi. O, aynı zamanda, birkaç seçkin ağanın da gönderilmesini istediği için bunlar askerleriyle beraber

136. Bugün Novoi-Bayazld adını taşıyan Keğayk (yani Güzel Sabah), Sevan (Gökçe) gölü etrafındaki bölgenin eski adıdır.

Kakhet'e Han'ın yanına gittiler. Onlar, ikinci defa olarak taze kuvvetle Vakhtang Han'a taarruz ettilerse de tekrar yenildiler ve çekilmeğe mecbur oldular.

118. Kendi ordusu ile bir şey başaramayacağını gören Mehmed Guli Han, Lezgilerin yanına giderek : «Vakhtang Han size hücum etmek ve sizi mahvetmek istiyor. Gelin birleşelim ve Vakhtang Han'a hücum edelim» dedi. Lezgiler onun bu teklifini kabul ederek beraberce Tiflis üzerine yürüdüler. Netice hakkında farklı haberler duymuş olup, orada hakikaten neler olduğunu bilmiyorum[137].

119. Mehmed Guli Han, Şah'a[138] : «Vakhtang Han'ı son derece sıkıştırdım. Onu, istediğin gibi, diri veya kesik başlı olarak sana göndereceğim» gibi asılsız raporlar yazıyordu. Fakat sonunda, Şah onun yalan söylediğini anladı. Mehmed Guli Han'ın Tebrize giden kuriyeleri orada alıkonuluyor ve Şah cevap gönderemiyordu. Mehmed Guli Han, durmadan yazdığı raporlarla Vakhtang'ın Şah'a düşman olduğunu, isyan ederek Ruslarla birleşmiş, tekrar hıristiyanlığa dönmüş olduğunu ve onun hakkında daha birçok kötü şeyler söylüyordu.

120. Mehmed Guli Han'ın kendisi hakkında Şah'a kötü şeyler yazdığını haber alan Vakhtang Han, kendisi de Şah'a şu mektubu yolladı: «Ben sana düşman değil, bir dostunum. Hakkımda yazılanlar tamamiyle asılsızdır[139]. Sen beni *serasker* tayin ederek Lezgilere karşı yürümek emrini verdin, fakat hazırlıklarımı yaparak ve askerleri toplayarak şehirden hareket ettikten sonra onlara karşı yürümemek ve geri dönmek emrini verdin. Lezgiler de geri döndüğümü görünce memleketimde büyük tahribat yaptılar, halkın birçoğunu öldürdüler, birçok adamı esir ettiler ve böylece bizi mahv ettiler»[140].

137. Vakhtang önce Konstantin'i yenebilmişse de, o Lezgilerle birleştikten sonra, kendisi ne Ruslardan ne de Tahmasp'tan hiç bir yardım görmediğinden, sonunda yenilmiş ve rakibi tarafından Tiflis'ten atılmıştır. 1724 ağustosunda, Vakhtang Rusya'ya iltica etmeğe mecbur kalmış ve birkaç yıl sonra orada ölmüştür. Bk. Brosset, *Histoire de la Géorgie,* c. II, kısım I, s. 581-587. Muasır ermeni müellifi Katolikos Esai Hasan Calalian, Tiflis'in zaptını iyice hikâye eder, bk. *Kısa Bir Ağuvan Tarihi* (ermenice) Kudüs, 1868, s. 52-58. L.L.

138. Yani, Tahmasp.

139. Bununla beraber, Mehmed Guli Han'ın yaptığı ithamlardan birçoğu doğru idi. L.L.

140. Hakikatta, Vakhtang Lezgileri ezmek durumunda bulunduğu an-

Bu mektubu götüren kuriye Erevan'a gelince, vali vekili onu tutup mektubu elinden aldı, kendisini de hapsetti. Vali vekili, Şah'ın hakikatı anlamasına mani olmak için bütün yolları kapattı. Vakhtang, Şah'a kendi dürüstlüğünü ve düşman olmayıp dost olduğunu anlatmağa gayret ediyordu, fakat Mehmed Guli Han onun mektuplarının ve adamlarından kimsenin Şah'a ulaşmasına mani oluyordu.

121. Mehmed Guli Han, Erevan vali vekili'ne: «Vakhtang'ın tebasından olup orada bulunan tacirleri soy, askerlerini de öldür» diye yazmıştı. O da bu mektubu alınca, Erevan ve Eçmiadzin'de bulunan Vakhtang'ın tebalarını tutarak soydu. Vakhtang Han'ın *tavad*larından[141] Papon Beg adlı biri de vardı ki 50 kişi ile beraber Akiling'den gelmiş ve Erevan yolu ile Tiflis'e geçmişti. Onun 50 adamı ile beraber Erevan'dan geçmiş olduğunu duyan vali vekili, takiblerine 400 asker çıkardı. Askerler onları Erevan'ın 8 fersah mesafesindeki Babak vadisinde bulup çevirdiler ve kanlı bir çarpışmadan sonra Papon Beg'i 31 adamı ile beraber tuttular. Adamlardan 15'i çarpışmada ölmüş, 4'ü de kaçabilmişti. Onların yanında bulunan pek çok para ve mal gasp edilerek tutuklananlarla beraber Erevan'a götürüldü ve adamlar hapsedildi.

122. Aslen bir gürcü olan Erevan vali vekili, hain bir türk düşmanıdır. Erevan'da az sayıda asker vardır, halkın bir çoğu da muhtelif yerlere kaçmış olup dağılmıştır. Şehirde kalan halkın bir kısmı Şah'ı, bir kısmı da Osmanlıları isterler. Erevan'da barut kalmamış olup, barut yapanların ücretlerini temin etmek için halka adam başına 50 dinar vergi konulmuştur.

123. Vardapet Tebriz'e geldiği vakit Şah orada idi. Şah, Fırıdi (Feridun?) Han'ı, Afganlarla savaşmak üzere 2500 askerle İsfahan'a sevk etmişti. Luristan valisi Ali Mardan Han[142] da aynı zamanda oğlunu 50 adam-

da geri çekilmek emrini veren Tahmasp değil, babası Şah Sultan Hüseyin olmuştur (bk. Not 132). L.L.

141. *Tavad* gürcüce bir kelimedir. Aynı dilde *tavi* «baş», *tavadi* de «ileri gelen» manasındadır. Bk. W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People,* s. 246. L.L.

142. Gülnâbâd muharebesinde yaralanmış olan Ali Mardan Han, muharebe meydanından kaçarak, tedavi edilmek üzere kendi memleketine götürülmüştü. Kendisi, iyileştikten sonra, İsfahan'a yardıma gitmek için yeni bir ordu kurmak istemişse de kâfi sayıda asker bulamamıştır. Tahmasp, Kazvin'de boş oturmaktansa Mardan Han ile birleşmiş olsaydı, bu, akıllı bir hareket olacaktı. L.L.

la beraber şu mesajla Şah'a göndermişti: «Beni dost saymıyor ve bana itimad etmiyorsun. Sadakatıma emin olman ve Mahmud'a karşı savaşmama lûtfen müsaade etmen için oğlum rehine olarak yanında kalsın. Fakat benden para istemeyeceğine dair söz ver». Şah, Ali Mardan Han'a şu cevabı yazdı: «Mahmud'a karşı yürü. Senden hiç para istemem».

124. 500 kişilik bir Kürd kafilesi Bayazid'den Makı'ya giderek kurnazca bir hareketle oranın içkalesini zapt etti. Bunu haber alan Şah, kaleyi geri almak için Maku'ya 5000 asker sevk etti. Askerler Maku'ya yaklaşınca, Kürdler onları karşılayarak: «Bu kadar büyük bir kalabalıkla geldiğiniz için biz de, kale de sizindir. Müsterih olun ve boş yere zahmete girmeyin» dediler. Onların bu sözlerine inanan iranlılar, hiçbir ihtiyat tedbiri almadan kamp kurdular ve silah ve teçhizatlarını bırakarak yemek hazırlamağa başladılar. Onların bu vaziyetini gören Kürdler, kılıçlarını çekerek ansızın üzerlerine atıldılar, birçoğunu öldürdüler, kalanlarını kaçırdılar ve bıraktıkları bütün eşyayı aldılar. Haber Tebriz'de duyulunca, Şah, Maku kalesini aklından çıkardı, kumandanı idam etmek istedi ise de, o Şah'a büyük bir meblâğ vermekle başını kurtardı.

125. 12/23 ağustosda Ayvaz, şehirden geldi. Kervansarayda Ağa Hüseyin kendisine şunu anlatmıştır: «Gaskar'dan gelen bir adam, oraya asker geldiğini ve Astara'lı Haydar Han'ın Şah'a bir dilekçe gönderip adam başına bir tuman tahsis edildiği taktirde kendisinin Taliş'den 8,000, iranlılardan da 4,000 olmak üzere 12,000 asker toplayabileceğini, onları kendi kumandası altında emrettiği yere götüreceğini veya Rusları imha edeceğini söylemiş, Şah da cevaben, seni *serdar* tayin ettim, Reşt'in 12,000 tuman gelirini toplayarak Ruslara verip onları Gilan'ı terke razı etmeğe çalış. Şayet Ruslar bu meblâğı almaz ve memleketi terk etmezlerse, 12,000 tumanı askerlerine verip Ruslarla savaşa gir ve memleketi onlardan temizle» demiş.

126. 18/29 ağustosda, Hemedenli Sahak'ın oğlu diyakos Markos, Gaskar'dan bana yazdığı bir mektupla şu haberi veriyor: «Gaskar Hanı 1500 asker toplamış ve toplamağa devam etmektedir. Gilan umumî valisi tayin edilmiş olan Gaskar Hanı, Gilan'daki her bir aileden bir kişiyi taleb etmiştir. Astaralı Haydar Han ve Reşt veziri, 15/26 ağustosda Gaskar'a geldiler. Beraberlerinde yalnız 200 tüfenkçi vardı, fakat daha çok askerin geleceğini söylemişlerdir. Gaskar Hanı, bir meclisde: «Ben ne yapabilirim? Şah hiçbir şey yapmama izin vermiyor. Yoksa, Ruslara bir gece taarruzu

yapar ve hepsini dağıtırdım» demiş[143]. Bu haberi bana veren arkadaş, onların niyetlerini de anlattı. Han, Markos'u çağırarak, Rusların ermenilere ne söylediklerini sormuş, Markos da: «Ben Rusların yanına gitmiyorum, fakat başkalarından duyduğuma göre kendilerinin Şah'a dost olduklarını ve bütün masraf kendilerine ait olmak üzere ona yardıma gelmiş olduklarını söylemişlerdir»[144] demiş. Han, devamla: «Ruslardan günde 30 kişinin öldüğü ve Piripazar'daki yarbayın (*poltpolkovnik*) da ölmüş ve generalin ağır hasta olduğu doğru mudur?»[145] diye sorunca, diyakos Markos: «Öyle bir şey duymadım, yalandır. Bunları, size gelen adamlar hoşunuza gider diye söylemişlerdir» cevabını vermiş. Bunun üzerine, Han, Markos'a: «Senin bir şeyden haberin yok» demiş.

14/ 25 ağustosda, gelen habere göre, Soklan'dan yedi gemi geçmiş, Baku ruslar tarafından zapt edilmiştir[146]. Gaskar halkı bu haber üzerine telâşa kapıldı ve bütün kadın ve çocuklar şehir dışına yollandı. Bu şehirde, beşi tunçtan, dördü de demirden olmak üzere dokuz top vardır. Toplardan biri çok uzun ve iyidir. Bundan başka, *zanburak*lar da vardır. Han, askerlerine her gün resmigeçit yaptırır. Bu ağustos ayı içinde Tebriz'den buraya kadar beş günde gelen bir haberci (*şatir*), Şah'ın Tebriz'i terk ederek 15

143. Kronoloji'nin bu kısmı tam ve mevsuk değildir. Başka kaynaklardan edindiğimiz malûmata göre, Gaskar ve Astara Hanları, Gilan valisi ile birlikte, 1723 senesinde çıkardıkları 20,000 kişilik bir kuvvetle 18/29 martta Rus kumandanı miralay Şipkov'u Reşt civarındaki karargâhında kuşatmışlardır. Ruslar geceleyin bir çıkış hareketi yaparak sayıca büyük fakat talim görmemiş İranlı askerlere hücumla onları dağıtmışlardır. L.L.

144. Bu, Büyük Petro'nun İran seferinin başlangıcında Gilan ve başka yerlerde dağıttığı beyannamelere uymaktadır. Rusca, Türkçe ve Farsça olarak yazılı bu beyannamenin bir Almanca tercümesi «Auszug aus dem Tage-Buche des ehmaligen Schif-Hauptmanns und jetzigen Geheimen Raths und Gouverneurs von Sibirien, Herrn Fedor Iwanowitsch Soimenow, von seiner Schiffahrt aut der Caspischeb See» için bk. F. F. Müller'in *Sammlung Russischer Geschichte*, c. VII, s. 215-220. L.L.

145. Rusların, Gilan ile civar yerleri işgal ettikleri zaman hastalıktan büyük kayba uğramış oldukları doğrudur. Rus askerleri, bilhassa Gilan'da, sinek sürüleri gibi telef olmuşlardır (bk. Manstein, *Mémoires*, c. I, s. 95). Butkov'a nazaran (ayn. esr., c. I, s. 191), Ruslar, kuzey İran'ın işgali esnasında hastalıktan 130,000-220,000 kişi kaybetmişlerdir. L.L.

146. Haber doğrudur. Ruslar, general Matyuşkin kumandası altında, 1723 yılının 25 temmuz (5 ağustos) günü Bakû'yu zapt etmişlerdir. L.L.

verst mesafede bulunan Vaspinç'e[147] gittiğini ve oradan Erdebil'e gitmek niyetinde olduğunu söyledi.

127. 18/29 ağustosda, Piripazar'lı Pirakamal (Pir-i-Kamal?), Rusların hepsinin de hasta olduklarını duyan birkaç bin Gasgarlının geceleyin Piri pazar'a hücum ettiklerini söyledi[148].

128. 20/31 ağustosda, Muhammed Guli Han (Konstantin III), Lezgilerle birlikte Tiflis'i zapt etti[149]. Lezgiler, şehirden birçok esir ve eşya alıp gitmişlerdir. Onlar gittikten sonra Türkler gelip şehri işgal ettiler. Türkler halkı ne soymuş ne de esir etmişlerdir. Bu haberleri tek bir adamdan değil, oradan gelen hepsinden aynen duyduk. Vakhtang Han da kaçmış ve Başaçuk'a gitmiştir[150].

129. Aynı gün, Türklerin ilerleyip Erevan'ı ve Nakhiçevan'a kadar olan yerleri işgal ettikleri haber alındı. Bununla beraber, bu haber henüz teyit edilmemiştir[151].

130. Keza aynı gün aldığımız bir habere göre, İranlılar ilerleyerek Kapanistan'a girmişlerdir[152]. Onlar kapanlı ermenilerin malik bulundukları bütün silâh, gereç, barut ve gülleleri gasp etmişlerdir. Bu haber de henüz teyit edilmemiştir.

131. Yukarıda gösterilen tarihte, Tebriz'den gelen Kapanlı Harutyun, Kanlı Şaban adındaki bir ermeni yüzbaşıısnın Duzak bölgesindeki

147. Tebriz'in güneydoğusunda 61/2 mil mesafede bulunan Basmenc kasabasıdır.

148. Kronoloji'nin bu kaydı yanlıştır. Sözü geçen hücum 1723 senesinin 18/29 mart günü geceleyin yapılmıştır. L.L.

149. Tiflis'in zaptı tarihi 8 mart 1723'dır. Lezgiler, kendilerine has vahşi hareketiyle şehirde büyük insan zâyiatına ve tahribata sebep olmuşlardır. (bk. Brosset, *Histoire de la Géorgie,* c. II, kısım I, s. 118). L.L.

150. Başaçık diye kaydedilen bu mevkiin yerini tespit etmek mümkün olmadı. Vakhtang, Tiflis'ten kaçtıktan sonra Türkleri yardıma çağırmış, daha sonra, bir zaman için onlarla birleşmiş, fakat sonunda bu hareketine pişman olarak Rusya'ya iltica etmiştir. L.L.

151. Bu haber doğru değildir. Türkler, Erivan'ı 28 eylûl 1724'de zapt etmişlerdir.

152. Kapanistan (veya Kapan), Nahiçevan'ın doğusunda Karadağ sınırına çok yakın olan bugünkü Zangezur ve Daralakyaz bölgelerinin büyük bir kısmına verilmiş addır. Burası, akan suları, ormanları ve geniş meraları ile münbit bir yerdir. Surp Hagop manastırının bulunduğu Halitzor bu mıntakanın içindedir.

Avedaran köyünden Melikbaşı'nın[153] oğlu ile kavga ettiği, fakat sonunda barıştıklarını söyledi. Melikbaşı'nın oğlu, Şabanı, şerefine verdiği bir ziyafet için köyüne çağırmış, o da 300 ermeni askeri ile beraber gitmiştir. Melikşah'ın oğlu kendi köylüleri ile önceden şunu tertiplemişti: kendisi Kanlı Şaban'ı birkaç adamı ile beraber kendi evine alacak, köylüler de diğer adamları 5-6 şer kişi olarak aralarında paylaşacak ve bir silâh sesi duyulunca her biri evine aldığı misafirleri öldürecekti. Onlar, bu suretle, hemen hemen Khivanların Bakoviç'e yapmış oldukları gibi[154], yeni tayin edilmiş ermeni yüzbaşıyı 300 adamı ile birlikte öldürmüşlerdir.

132. 21 ağustos/1 eylülde, Tiflisli bir ermeni olup Barakallah lâkabını taşıyan Harutyunoğlu Bican, Tebriz'den geldi. Kendisinin dediğine göre, Tiflis'ten gelen bir *şatir*'in getirmiş olduğu mektuplarla Türklerin Tiflis'e yaklaştıkları vakit Muhammed Guli Han kaledeki diğer müslümanlarla beraber onları karşılamış ve şehre getirmiş oldukları bildiriliyordu. Türkler Tiflis'i işgal etmişler, üç gün sonra da Muhammed Guli Han'ı hapsetmiş, daha sonra da, tutuklamış oldukları Vandak'ın[155] oğlu Şahnavaz Han'ı Tiflis'e vali tayin etmişlerdir[156]. Şahnavaz Han, Muhammed Guli Han'ın kaçışına yardım ederek, Kura nehri kıyısında bir sandalın beklemesini emretmiş, Muhammed Guli Han da bir iple sandala indirilmiş ve kaçmıştır[157].

Türkler, Şahnavaz Han'a türk esvabı ve kavuk giymeyi emretmişler. O : «Şah bana bir *tac-tumar* göndermiştir, siz de şimdi bir türban giymemi emrediyorsunuz» demiş ve geceleyin kaçarak Osset memleketine iltica et-

153. Prof. A. Abrahamian'a nazaran, bu adın doğru şekli Melik Baki'dir (bk. *Maverai Kafkas halkları ve Rus-Ermeni münasebetleri* -ermenice- Erevan, 1953, s. 42).

154. Büyük Petro, Hindistan ticareti için emin bir yol keşfetmek görevi ile prens Aleksander Bekoviç Çerkaski'yi Transkaspia ve Khiva'ya göndermişti. Bekoviç'in kumandasındaki Ruslar, Khiva hanının askerlerini yendikten sonra, Han, zâhiren itaat gösterip, Bekoviç'i birçok adamları ile beraber şehrin içinde tuzağa düşürerek öldürmüştür. L.L.

155. Vakhtang.

156. Vakhtang'ın oğlu Bakar veya, İranlılarca malûm adı ile Şahnavaz Han, 1716'da Kartli valisi olmuş, ertesi yıl da kıral mevkiine yükselmişti. Kendisi, babasının tekrar kıral olduğu 1719 yılına kadar aynı mevkii muhafaza etmiştir. Türkler ile kısa bir sürede birlikte bulunduğu vakit kendisine İbrahim Bey ünvanı verilmiştir. L.L.

157. Bu olay için keza bk. Brosset, *Histoire de la Géorgie,* c. II, s. 123. L. L.

mıştir. Dört türk paşa, onu takip etmiş, Şahnavaz Han da, Oset askerleriyle onlara karşı yürümüş, türklerin gayrımüsaid bir durumunda olduklarını görerek onlara hücum etmiş, paşalardan üçü ile birçok askeri öldürmüş, bir paşayı da tutuklamıştır[158]. O esnada Osetya'da bulunan ve eristav[159] Giorgi'yi öldüren Vakhtang Han da yeni asker toplayıp Türkleri tard etmek için Tiflis'e yürümeği tasarlıyordu. Yukarıda adı geçen Bican, kendisi Tebriz'de bulunduğu sırada Gence'den gelen bir kuriyenin, Lezgilerin gelip orasını kuşatmış olduklarını haber vermiş olduğunu da söyledi.

133. Muhterem Peder, biçare ermeni milletimiz çok ezilmektedir. İranlılar Goğtın mıntakasını yağma ediyor ve halkı tarif edilmez işkencelere maruz ediyorlar. Keşki ölmüş olup bu korkunç şeyleri duymasaydım. Kapan da, 130 uncu kısımda anlattığım aynı durumdadır. Korku içinde kıvranan Erevan ermenileri ve manastır keşişleri, hallerini Parsadan Beg'e anlatıp ondan kendileri için bir şey yapılmasını yalvarmışlardır. Parsadan Beg, Şah'a bir dilekçe gönderip ermenilerin rahatsız edilmemesine dair aldığı bir emirnameyi Erevan'a göndermiştir.

Denildiğine göre üç fırkadan ibaret olup[160] üç mevkide[161] yerleştirilmiş 60000 kişilik ermeni ordusu, bir taraftan Allahın inayetine sığınmış, diğer taraftan da Büyük Kıral'ın (Petro'nun) gelmesini beklemektedir. Ordu, cesaretlendirmeğe çok muhtaç bir vaziyette olduğundan sizlerin onları dü-

158. Bu olay burada çok mübalâğalı verilmiştir. Türkler nihayet Bakar'ı Ossetya'ya kaçmağa zorlamışlardı. O da, oradan Rusya'ya giderek babası ile birleşmiştir. L.L.

159. Bu gürcüce unvanın izahı için bk. W. E. D. Allen, *A history of the Georgian People,* s. 187. Metnin başka bir yerinde bu ad Gorki olarak yazılıdır. Katolikos Esai Calaliantz'a nazaran (*Kısa Bir Ağuvan Tarihi,* s. 55), bu şahıs, Karakankhan'lı Eristav Giorgi'dir. L.L.

160. Metinde, Ruscada alay manasında olan *polk* kelimesi kullanılmıştır.

161. Merav dağlarında Tatar çayı yakınında bulunup ermeni muhariblerinin üsleri olan bu mevkilere türkçe olarak aynen «Sığınak» denirdi. Büyük ve Küçük diye tefrik edilmiş olan bu iki sığınaktan büyüğü, Merav dağında Tatar çayı'nın yakınında, küçüğü de, Şuşa nehrinin güney batısında, bugün de aynı adı taşıyan Kirs dağında idi. Her iki sığınaktaki askerlerin umumî kumandanı «Yüzbaşı» Avon (Ohan) olup kendisi küçük sığınakta otururdu. Bu şahsın anısı, Şuşa'nın güneydoğusundaki vadide bulunan büyük bir kayaya verilmiş olan «Avan kayası» adı ile muhafaza edilmiştir. Sözü geçen muhariblerin Kapan ve Gence bölgelerinde de ayrıca birer üsleri bulunmuştur.

şünmeniz gerekir, zira bütün İranlılar ve Türkler onları imha etmek fırsatını gözetiyorlar ve askerlerimiz, bundan dolayı her an endişe içindedirler[162].

Bana inanın ki Ermeniler birçok sebepten dolayı mahvolmuş vaziyettedirler. Her şeyden önce, muhakkak surette katliâma uğrayacaklarını söylüyorlar, çünkü Rusları İran'a, Afganları da İsfahan'a getirmek ve İran'ı yıkmak için Ruslarla birleşmek üzere 60000 kişilik bir ordu teşkil etmiş olmakla itham ediliyorlar. Muhterem Peder, bu Ermeniler Büyük İmparatorun namına hareket etmek için toplanmış bulunuyorlar. Allah aşkına, onları düşünün ve himaye edin. Onlar, kurt saldırışı korkusu içinde bulunan koyun sürüsü gibi, toplu bir halde dört taraftan düşmanla çevrilmişlerdir. Milletimizin durumunu anlatan pek az bir şey yazdım, fakat siz çoğunu anlayacaksınız. Bana vermiş olduğunuz mektuplardan bir tanesini bile göndermemiş olup hepsi de yanımda duruyor. Müşkül bir durumdayım, gön-

162. 1729 senesinin sonbaharında, Avan'ın kardeşi Yüzbaşı Tarkhan'ın başkanlığında bir ermeni temsilci heyeti Sen Petersburg şehrine gitmiş ve 21 ekimde Hariciye Nezâretinde ermeni ordusu hakkında sorulan suallere cevaben şu malûmatı vermiştir : 1) Ordu, Yüzbaşı Avan'ın, kendisinin (yani Tarkhan'ın), Abraham'ın, Ohan'ın, Bağí'nin ve Avak'ın kumandaları altında olmak üzere dört bölümden ibarettir; 2) Sığınaklarda, içlerinde çiftci ve tacir bulunmayan 30000 ermeni askeri vardır; 3) Her bir askerin silâh olarak, tüfenk, kılıç ve hançeri vardır ki hepsi de yerli mamûlâtıdır; 4) Sığınakların bulunduğu topraklarda buğday, üzüm ve çeşitli meyva yetiştirilir, bundan başka da demir, bakır ve gümüş madenleri vardır. Barut yerinde yapılmaktadır, fakat dökmeci bulunmadığı için topları yoktur; 5) Yerli iyi atları vardır. Et ihtiyaçlarının temini için çok miktarda sığır, dana, koyun v.s. hayvanlar vardır; 6) Yardım istemek için Sen Petersburg'a gelmiş olan Tarkhan ve arkadaşları, türklere karşı müdafaa hareketlerinde kendilerine yardımcı olmak üzere top ve teçhizatla beraber rus askerleri gönderilmesini dilediler. Ermeniler şimdiye kadar hiçbir yardım görmeden türklere karşı gelmişler, cesaretle savaşmışlar ve onların birçoğunu öldürmüşlerdi. Onlar savaşa devam etmeğe isteklidirler, fakat zaaflarını bildikleri için takviyeye muhtaçdırlar. İstedikleri askerler sevk edildiği taktirde onların iâşesini kendileri temin edeceklerdir; 7) Ermeniler, Rusların İranlılardan zapt etmiş oldukları topraklarda yerleşmek istemiyorlar (G. Ezov, *Snoshenija Petra Velikago s Armjanami Dokumenty, St. Petersburg,* 1898, s. 444-446.)

Bu raporun son maddesini şu suretle tamamlatabiliriz: Butkov'a nazaran (*Materiali dlia novoy Istorii Kavkaza,* St. Petersburg 1869; c. I, s. 62), Büyük Petro, ermenileri Gilan'da yerleşmeğe teşvik etmiş ve kâfi sayıda giden olduğu taktirde oradaki İranlıları memleketin başka bir yerine nakledeceğini söylemiştir. Bir kısım ermeni Gilan'a ve rus işgali altında bulunan Şirvan ve Dağıstan bölgelerine yerleşmişlerdir. L.L.

dersem yollar kapalı, düşmanlarımız da çoktur. Gönderdiğim taktirde ne olacağını bilmiyorum. Bu mektupları bana mühürle kapalı olarak vermişsiniz. Sizden, onları açarak kopyalarını çıkarmakla asılları saklamak ve kopyalarını göndermek için müsaadenizi istedim, zira, Allah esirgesin, biri kaybolduğu taktirde diğeri elimizde kalmış olacaktı, fakat buna dair hiçbir şey yazmadınız. 16/27 ağustosda Astrahan'dan 11 gemi geldi, fakat sizden hiçbir mektup çıkmadi. Bizi buraya gönderdiniz, fakat ne yapacağımıza, ne de kaderimizin ne olacağına dair bir şey yazmadınız. Buraya geldiğimizden beri buradaki ermeniler hiçbir şey yapmadılar. Burada tembelce oturuyoruz ve masrafımız çok büyüktür. Bu masraflara muhterem Pederimiz için katlanıyoruz, siz de bizi teselli etmek için yazmalısınız. Allah aşkına, bizi unutmayın ve lehimize birşeyler yapın.

Bedbaht bir halkız. Biz, efendimiz ve koruyucumuz olan size sığınmış bulunuyoruz. Bu günlerde oradan gelen fakat hiçbir işe yaramayan herbir ermeniye ve tatara 20 - 30'er tuman verilmiştir, oysa bizim çektiğimiz güçlük ve sıkıntımız onlarınkinden on misli fazladır.

Halen efendimiz sizsiniz. Reisi haberdar ederek bizim için birşeyler yapmanız lazımdır. Yanımızda bulunan birkaç tumanı da harcadık ve paramız kalmadı. Bunun sonu ne olacaktır. Allaha ve sizin lûtfunuza güvenmekten başka çaremiz olmadığı için bizlere birşeyler yapmanız lâzımdır.

Parasını çalıp kaçmış olan Ayvaz'ın uşağı tutulmuş ve para bulunmuştur. Ayvaz, mallarını alıkoyan uşağının Astrahan'da bulunduğunu söyleyerek General ve Albay'dan[163] oraya gitmek için müsaade istedi. Uşağa malları getirmek veya yollamak için emir verilmişse de, o hiç birini yapmamıştır. Bunun üzerine Ayvaz'a buradan gemi ile Baku'ya, oradan da Kalakad'a[164] gitmeğe izin verildi. Ayvaz'ın mümkün olduğu kadar erken geri gönderilmesi için şeflerimizin size ve vali Artem Petroviç'e[165] yazmış olduklarını zannederim.

163. General Levaşov ve Albay Şipov.

164. Bu bozuk adın doğru şeklinin Kala-i-Azad olması muhtemelse de, mevkii tespit edilememiştir.

165. O zaman Astrahan valisi bulunan Artemii Petroviç Volyniski. Büyük Petro tarafından 1715'de diplomatik bir vazifeyle İran'a gönderilmiş olan bu zat, 1717'de İran'la bir ticarî anlaşma aktetmiştir. Aynı zat, daha sonra, İran'daki gelişmeler hakkında kendisini haberdar etmek ve memleketin istilâsı için zemin hazırlamak üzere Petro tarafından Astrahan'a vali tayin edilmişti. L.L.

Muhterem Peder, sözü geçen uşağın malları göndermemesi üzülecek bir şeydir, çünkü daha evvel bir *kaz*'ın[166] değeri 2800-3000 dinar olan bu malların fiatı şimdi 5000 dinardır. Çuhalar bu kış orada kalırsa İran parası ile 77 tuman zarar edilecektir. Soyulan adam fakir bir kimsedir, bundan başka, onlar büyük bir aile sahibi üç kardeşdirler ve bu mallardan başka bir şeyleri yoktur. Ayvaz'ın kardeşleri, muhtaç bir halde olduklarını ve günlük ekmeklerini çıkarabilmek için dokumacılık yaptıklarını Şamahi'den kendisine yazmışlardır. Muhterem Peder, Ayvaz'a acıyıp kendisine yardım etmenizi ve çabuk geri göndermenizi rica ederim. Aksi halde o yalancı vaziyetine düşer ve bu, gerek kendi ve gerek bizim itibarımızın kırılmasına sebep olur. Allahın lûtfu ile Ayvaz geri gelirse kendisi ile akıllı bir genç yollayın. Burada birçok genç varsa da hiçbiri işimize yaramaz. Kendisi bunu size bizzat anlatacaktır. Bundan başka, buradaki Ermenilerden hayır yoktur, çünkü hepsi de ağlıyor ve soyulmuş olduklarından bize hiçbir yardımda bulunamayacaklarını söyleyip duruyorlar. Başka yerlerden de yardım umulmaz, zira herkes soyulmuştur ve yollar da kapanmış olduğundan birşey göndermek imkânı yoktur. Böylece, hiçbir yerden yardım görmeyen ve teselli edecek kimseleri bulunmayan bizler, çok müşkül bir hale düşmüş bulunuyoruz. Şunu da ilâve edeyim ki parası olan Ermeniler kısmen Kafkas'a, kısmen de Bağdad'a iltica etmişlerdir. Muhterem Peder, hakikat şudur ki buradaki halktan hiçbir yardım ümidi yoktur. Umduğumuzu oradaki tacirlerden almağa gayret edin, zira ermenilerin içinde yalnız onlarda fazla para bulunur.

Muhterem Peder, uzun zamandan beri hediye olarak size birşey göndermediğim için gücenmeyin. Şehirde dükkânlar kapalı idi, fakat şimdi açılmış olduğundan lâzım olanlarını alarak gemi ile göndereceğim. Ayvaz ile bir şey göndermiyorum, çünkü onun bindiği posta gemisine yük kabul etmezler. Başka gemilerin geleceğini ve onlarla gönderebileceğimi ümid ederim. Avak ve Simon'a iyi bakmanızı ve hepimize şevkatinizi esirgememenizi rica ederim. Allah şahidim olsun, bizim gibi hizmet eden evlâd bulamazsınız, buna emin olun. Gerçi cehaletimizden dolayı ara sıra sizi gücendirmişsek de, buna içerlemeyiniz, çünkü biz alış verişle meşgul insanlarız. Onaltı aydan beri ticarî işlerimizi bırakmışız ve masraftan başka hiçbir gelirimiz yoktur. Ne olduğumuzu ve ne olacağımızı da bilmiyoruz. Ne acıklı bir haldir ki bütün İran ve Türkiye'de bizden Rus kıralının kulları diye

166. Bölgeden bölgeye değişik bir ölçü olarak kullanılan *gaz*, 41-44 inçez uzunluğundadır. L.L.

bahsederler. Allah esirgesin, şayet bize bir iş vermezseniz ve boşda kalırsak bizim için bu memlekette yaşamak artık mümkün olmayacaktır, çünkü bizi tuttukları gibi köpek gibi öldüreceklerdir. Bundan dolayı, Rus topraklarına geçmeliyiz. İçimizden az çok parası olanlar geçinebilecek, yoksullar ise yaşayabilmek için kapı kapı dileneceklerdir. Ancak Allaha güvenir ve bizi ölüme terketmeyeceğinizi ümid ederiz.

Hepimiz de fânî olduğumuz için hesabımın bildirilmesini sizden kaç defa rica etmiş ve Aved'e de yazmışım. Onda bulunan baruttan benim payım bir fıçıdır. Bunu yola çıkartmış olduğunuzu ümid ederim. Şayet şimdiye kadar sevkedilmemişse lûtfen göndermenizi rica ederim, çünkü barutumuz hiç kalmamıştır. Baruta el koyup buraya getirmek üzere Ayvaz'a teslim edeceğinize eminim. Bundan başka, lüzumu hâlinde bize barut verilmesi için ilgili makamlardan generale hitaben bir tavsiye mektubu almanızı rica etmiştim.

Aşağıdaki liste ile adamlarımızın adlarını bildiriyorum:

Kumbrehoğlu Eremya, Muradoğlu Khalaf, papaz Gasparoğlu Bedros, Kirkoroğlu Karabet, Letzi Stepan Yakovliev, Genceli Mınatzaganoğlu Harutyun, Stepanoğlu Bican, Dzaroğlu Mirza, Mirzaoğlu Hagop, Kasparoğlu Stepan, Allahverdioğlu Stepan, Şıved Maksim Aleksandrov.

Adları yazılı bu oniki adam ellerinizden öperler. Onlardan on kişiyi beraber getirmiştim, diğer ikisi Kalakad'a gelen Ayvaz ile beraber idiler. Eremya ve Hagop benimle beraberdirler. Eremya, oğlunu yanınıza almanızı ve ailesine ihtimam göstermenizi rica eder. Kendisi hususiyle ellerinizden öper. General ve Albay hürmetlerini arz ederler. Kinos'un kardeşi Kevork'a beni hatırlatmanızı rica ederim. Ayvaz her şeyi size bizzat anlatacaktır.

Allah sizlere uzun ömür versin, bize de ayağınızı öpmek kıvancını lutfeylesin.

Aciz kulunuz
Petros di Sarkis Gilanentz

II

ANONİM KRONOLOJİ

Şah Tahmaz'ın Afganların Önünden Kaçması

Mitakhet'in Osmanlılar Tarafından Zaptı

Afganistan sultanı Mahmud'un 1721[1] senesinde, İran Şah'ı Hüseyin'e karşı yaptığı harple başkent Şoş'un (İsfahan'ın) zaptından ve şahın öldürülmesinden sonra, İran memleketi büyük bir galeyan içinde çalkalanıyordu. Şah'ın vâsi hakimiyet sahasının parçalanması üzerine, eyalet hanları birbirine karşı çıkarak aralarında yaptıkları savaşlarla ve halkı esir etmekle memleketi harebeye çeviriyorlardı. Mühim bir kısmı İran hakimiyeti altında bulunan Ermeni milleti de, yapılan birçok gaddarlıkların neticesinde en ağır darbelere maruz kalmıştı. Zira halk, birbirine karşi çıkan eyalet beylerinin darbeleri ve açlık felâketinden başka, komşu Arapların ve Lezgi Tatar sürülerinin taarruzları neticesinde kırılıyor ve esarete maruz kalıyordu.

Hikâye edeceğimiz bu felâketlerin başlangıcında, öldürülen kardeşlerinin âkıbetinden kurtulmuş olup bugün Davrej (Tebriz) addolunan Ekbatan (?) şehrine iltica etmiş olan şahın Tahmaz adlı oğlu, Afgan sultanına karşı savaşarak İsfahan'ı ve babasının tahtını kurtarmak için asker toplamağa ve muhtelif eyalet beylerini kendisine kazanmağa gayret ediyordu. O, böylelikle topladığı 33000 kişilik bir orduyu Fravodon (Faridun?) adlı bir kumandanın emrine vererek Afgan sultanına karşı sevketti, kendisi de Davrej'de üslendi. Ordu Hamadan'a vardığı vakit diğer birçok kolların da katılması ile asker sayısı 55,000 kişiye çıktı. Ordu orádan hareketle İsfahan'ın yakınında karargâh kurdu. Afganların onlara karşı çıkması ile şiddetli bir savaş başladı ve muharebe meydanı maktûllerin cesetleri ile kaplandı. Fravodon yenildi, askerlerinin büyük bir kısmı telef oldu, kendisi de 500 kişi ile beraber güç halle kurtulup Davrej'e Şah Tahmaz'ın yanına döndü2.

1. 1722.
2. Şah'ın henüz 18 yaşında olan üçüncü oğlu Tahmasp, veliaht tayin edilerek 2 haziran 1722'de 200 tebrizli ile beraber payitahttan gizicle çıkarak Kazvin'e gitmiş, fakat orada, düşmana karşı bir kuvvet toplamağa gayret etmektense zevk u sefaya dalmıştır. Tahmasp aynı senenin kasım ayında, babasının tahttan feragatı haberini duyunca kendisini şah ilân etmiştir (L. Lockhart, *Nadir Şah,* London 1938; s. 9). Kaza krş. Kısım I, fıkra 123 ve n. 5, 82.

Yanında ancak 500'den bir az fazla askeri kalmış olan ve başına gelecek felâketlerin korkusu içinde kıvranan Tahmaz, Mitzkhet şehri prensi Vakhtank'a elçiler göndererek yardım diledi. Tahmaz, prense yazdığı mektupta: «Zâlim Afgan, devletimize karşı yürüyerek babama taarruz etmiş, İsfahan şehrini zapt etmiş, babamı ve kardeşlerimi öldürmüştür ve ülkemizi viraneye çevirmektedir. Bana yardıma gel, hâkimiyetimizi yıkanları tard edelim» dedi. Vakhtank ise, cevaben, kendi düşmanlarının da kendisine karşı ayaklanmış olduklarından memleketini terk edemeyeceğini ileri sürdü ve yardıma gelemeyeceğini söyledi. Buna öfkelenen Şah Tahmaz, Gürcistan bölgelerinden birinin prensi olan Mehmed Guli Han'a, gidip Vakhtank'ı cebren kendisine getirmek emrini verdi. Bunu haber alan Vakhtank, askerleri ve birçok gençlerle beraber şehirden çıkarak bir düzlükte Mehmed Guli Han'ı bekledi, fakat geciktiğini görerek onu herhangi bir yerde karşılamak için ilerledi. Onlar, türkçede Sınuğ-köprü denilen bir yerde birbirine rastladılar, çarpıştılar ve Vakhtank, Mehmed Guli'nin askerlerini öldürdükten sonra kendi şehrine döndü[3].

Vakhtank'ın önünden kaçan Mehmed Guli ise, Lezgi Tatarların yanına gitti ve 6000 Lezgi askeriyle beraber Vakhtank'ın üzerine yürüdü. Mehmed Guli, geceleyin kapıları açık bulacağı şehre ansızın hücum ederek askerleriyle içeri dalacağını ve yapacağı fenalıkları bir anda bitireceğini umuyordu. Gürcü Katolikosu onun bu plânında yardımcısı olup, şehri ihanetle onun eline verecekti. Bir Gürcü mühtedisi olan Mehmed Guli, katolikosa, Mtzkhet'i, Vakhtank'ı eline verdiği taktirde de, Kakhet ülkesini kendisine vereceğini vaad etmişti. Aynı zamanda cismanî hakimiyetini haiz olup Gürcistan'ın bazı bölgelerine sahip bulunan katolikos, esasen Kakhet'i de mülklerine katmak arzusunu güdüyordu.

Sözü geçen katolikos, 1172 (1723) yılının 2 mayıs günü gizlice Mehmed Guli'ye gönderdiği bir mektupla, kapıları açık bulunacağı şehirde buluşmak için sözleşmişti. Vakhtank'ın ise bu ihanetten hiç haberi yoktu. Hatta, bir adam, olan biteni ve Mehmed Guli'nin geleceğini kendisine haber verdiği vakit, orada hazır bulunan katolikos, bunların yalan olduğunu ısrarla söyleyince Vakhtank ona inandı ve hiç kaygılanmadı. Bununla beraber, o, askerlerini daima hazır vaziyette tutuyordu. Muhtedi adam (Mehmed Guli) ile katolikosun önceden almış oldukları karara göre, katolikosun kendisine düşman, Vakhtank'a ise sadık olduğunu söylüyor ve bu hile ile onu aldatıyordu.

3. Vakhtank ve Mehmed Guli Han için bk. Kısım I. n. 6, 7.

Sözleştirildiği gün, henüz sabah olmadan, Lezgiler Mıtzhet şehrine vararak ansızın içeri daldılar, şehrin her tarafına yayıldılar, karşı gelenleri öldürdüler ve altın ve gümüş takımlar dahil olmak üzere her şeyi yağma ettiler. Lezgiler halktan hiç esir alamadılar, çünkü kale muhafızları Tatar kalabalığını görünce savaşa geçtiler, onlar da işlerini kısa keserek esir almadan ganimetleri ile uzaklaşmağa baktılar. Bu ani kargaşalık esnasında bir şey yapamayan Vakhtank, karısı ve çocuklarını alarak şehirden gizlice çıktı ve Moskofistan'a kaçtı. Hain katolikos da, Lezgiler şehirden uzaklaşırken kendisi de onlarla beraber çıkarak gidip Mehmed Guli ile birleşti. Onlar tekrar Mitzkhit üzerine yürümek için birçok asker toplamağa başladılar.

Babası ile beraber kaçamayan Vakhtank'ın Şahnavaz adlı bir oğlu, Osmanlı sınırını geçerek Erzurum paşasına iltica etti. Kendisini kabul eden paşa, babasının başına gelenleri duyunca, İstanbul'a derhal haber göndererek, Gürcistan prensinin bir oğlunun kendisine iltica ederek babasının Tatarların taarruzundan dolayı memleketini terk edip Moskofistana geçtiğini, siz gelip Mıtzkhit şehrini zaptla memleketimize hâkim olun dediğini Sultan Ahmed'e bildirdi. Sultan Ahmed, yolladığı bir fermanla kendisini (Erzurum paşasını) o taraflardaki bütün askerlere kumandan tayin ettiğini bildirerek, Vakhtank'ın oğlunu da yanına alarak gidip Mıtzkhet'(Tiflis)i zapt etmek emrini verdi. Bunun üzerine, Mustafa Paşa[4], 12,000 askerle derhal Mıtzkhet üzerine yürüdü ve 1172 (1723) aralık[5] ayında şehri zapt etti. Paşa, bundan sonra, Vakhtank'ın oğlunu dikkatle nezaret altında tutmak emrini vermiş olup, onu altı askerin muhafazası altında Mıtzkhet'te bir evin içinde hapsetti. Şahnaz'ı muhafaza eden askerlerden biri Gürcü olup türkçe bilmeyen Vakhtank'ın oğlunun dilini yalnız kendisi konuşabildiği için, Paşa'nın emri ile ona şahsan hizmet ediyor ve yemeğini kendisi götürüyordu. Bu muhafız, mahpus prensle gittikçe yakınlaşmış, ona karşı acı duyarak kurtuluşuna bir çare düşünmeğe başlamıştır. Nihayet, birkaç gün sonra, gece yarısında diğer muhafızlar uykuya dalmışken, Gürcü asker, prensi evden dışarı çıkarabildi ve ikisi de Moskofistan'a doğru kaçtılar. Onların kaçışından haberdar olan Paşa, takiblerine süvariler çıkardı ise de bulamadılar[6].

4. Serdar İbrahim Paşa (Uzunçarşılı, *Osm. Tarihi,* IV. 177).
5. Haziran.
6. Şahnavaz için krş. Kısım I. fıkra 132, n. 156, 158.

EREVAN'IN OSMANLILAR TARAFINDAN ZAPTI

Osmanlılar, 1723 senesinin aralık ayında Mıtzkhet'i işgal ettikten sonra orada yerleştiler. O günlerde, Afgan sultanının Şoş (İsfahan) şehrini zapt ettikten sonra Hamadan'a gelmiş ve oradan bu taraflara yürümek niyetinde olduğunu duyan Sarı Mustafa Paşa, keyfiyeti Sultan Ahmed'e bildirerek Afganların Erevan'a yürüyebileceklerini, o halde Mıtzkhit üzerine de gelerek bu şehri elimizden alabileceklerini söyledi. Bunun üzerine, Padişah, Köprülü lâkabını taşıyan Abdullah Paşa'yı[7] derhal serdar tayin ederek 75,000 askerle Erevan'a karşı sevk etti. Karin (Erzurum) şehrine gelen Abdullah Paşa, kış mevsimi olduğundan orada bir ay durdu ve mart ayı gelince oradan hareketle Arpaçay denilen yerde karargâh kurdu. Sonra, savaşı tahrik etmek için, Erzurumlu Yalğuz (Yavuz ?) Hasan ve Koç Ali adlarındaki iki kumandanını 1800 askerle beraber ileriye sevketti. Türk kumandanlarının Erevan'ın yakınında Eğivart denilen yere geldiklerini haber alan Erevan Hanı Mihrali, 12,000 askerle onlara karşı yürüdü. Çarpışmada iki taraftan da pek çok adam yaralandı ve öldürüldü. Osmanlılar, 11,000'den fazla İranlı askeri telef ettiler, kalanlar ise Hanları ile beraber kaçarak şehre kapandılar ve bir daha çıkmağa cesaret edemediler.

Koç Ali ve Yalğuz Hasan, ilerleyerek, Erivan'ın yakınında bulunan Karpi kasabasını çevirdiler ve hucüma hazırlandılar. Bunu gören Karpi halkı, çoluk - çocuklarını düşünerek dehşet içine düştü. Dindar olanlar, çocuklarının esirgenmesi, esarete ve katliâma maruz bırakılmaması için Allah'ın inayetine sığınıyorlardı. Sonra halkın ileri gelenleri düşünüp danışarak içlerinden birisini, Osmanlı askerlerinin Karpi'yi çevirmiş olduklarını haber vermek üzere Erevan Hanı'na gönderdiler ve şehrin müdafaası için asker sevk etmesini, kendilerinin şehrin uğuruna canlarını feda etmeğe ve düşmanı tard etmek için savaşmağa hazır olduklarını söylediler. Fakat

7. Azl edilen İbrahim Paşa'nın yerine serdar tayin olunan Arifi Ahmed Paşa (Uzunçarşılı, IV, 178).

Erevan Hanı, kendisine bile yeterli kuvvete sahip bir vaziyette bulunmadığı için, onların çağrısına kulak asmadı. Karpi halkı, bunun üzerine, Osmanlılara sadakat beyanı etmektense, gûya onlara karşı koyacaklarmış gibi, evlerini tahkim ettiler, köyün giriş yollarını tıkadılar ve başkumandan Abdullah Paşa varıncaya kadar günlerce bu vaziyette beklediler. Karpililer, Erevan Hanı'nın kendilerinin müdafaası için nihayet asker göndereceğini sanmakla bu tertibatı almışlardı, oysa Han kudretsiz ve yardıma muhtaç bir vaziyette kaleye sığınmış bulunuyordu. Fakat, Allah'ın inayeti ile vaziyet şu hâli aldı: Abdullah Paşa, kasabaya hucüma kalkmakta acele etmeden onlara barış mesajı göndererek: «Çok eskiden beri (Osmanlı) tebaası olan sizler şimdi niye isyan ediyorsunuz? Devletçe hiçbir ilginiz olmayan bu toprakların uğruna savaşmanıza ne lüzüm vardır? Şu halde, eski tabiiyetlerinize dönün, askerlerime fenalık ettirmeyecek ve himayenize bir alay tahsis edeceğim» dedi. Bu sözleri duyup ümit ve korku arasında çabalamakta olan Karpi'nin ileri gelenleri, bir karar vermek için müzakere ettiler. İçlerinden bazıları, onların bu sözlerle kendilerini aldatıp ele geçirdikten sonra esir edecekleri kanaatinde idiler, diğer bir kısım da, bu kadar büyük bir orduya karşı koyacak kudrette olmadıkları için tâbi olmaktan başka bir çare bulunmadığını ileri sürüyorlardı. Nihayet şu cevabı kararlaştırdılar «Bütün halkı tâbi olmağa razı edebilmemiz için bize on gün mühlet verin.» Paşa, kasabayı hucümla tahrib etmek ve memleketi ıssız bir hale getirmek istemediği için onların teklifini kabul etti.

Bundan sonra, kasabanın ileri gelenleri, Erevan Hanı Mihrali'ye gizlice şu haberi gönderdiler: «Osmanlı askerleri tarafından çevrilmiş olan bizler, o kadar askere karşı gelemeyeceğimiz için mecbûren, serdara, Karpi'yi on gün sonra teslim etmeğe söz verdik». Mihrali onların bu hareketini tasvib etmedi ve bilakis cesaretle savaşmalarını, kendilerine barut ve diğer mühimmat göndereceğini söyledi. Miharli, onları savaşmağa cesaretlendirmek için: «Katolikusunuz[8], üzerimize çökmüş olan harb tehlikesini bertaraf etmek için Şah Tahmaz'ın yanına gitmiştir. Şu halde, onlardan bir haber ve yardım gelinceye kadar sabredin» diyordu. Hakikaten de, ermeni Katolikosu Asduadzadur, yapılan davet üzerine o günlerde Şah Tahmaz'ın yanına gitmişse de, dinsiz Han'ın onlara bu sebeple sabır tavsiye etmesi beyhude ve akılsızca bir hareketti. Yabancı ve dinsiz bir adam olup hıristiyan milletimizin esaret ve kaltliâma düçar olmasından kaygısı bulunmayan bu küstah adam, onları imhaya doğru sürüyordu. Kendisi

8. Eçmiadzin katolikosu Hamadanlı I. Asduadzadur (1715-1725).

samimî bir koruyucu olsaydı onları koyun sürüsü gibi kesilmeye sürer mi idi? Zira, halkın birçoğu savaşabilse de, âciz ve istihkâmsız bir kasaba bu kadar büyük bir orduya nasıl karşı gelebilirdi? Bundan dolayı, kasabanın ileri gelenleri, aralarında müzakere ettikten sonra Han'ın sözlerine kulak asmadan Osmanlılara teslim olmağa karar verdiler ve Paşa'nın gönlünü almak için altın, gümüş ve mücevherli hediyeler hazırlıyarak, seçtikleri adamların eli ile, kararlaştırılan günde ona gönderdiler. Paşa, gelen adamlara kasaba halkının sayısını sordu, onlar da 6000 kadar olduğunu söylediler. Paşa: «Bize tâbi olma isteğiniz samimî ise, evlerinizde ve üzerinizde bulunan silahları teslim edin» dedi, onlar da bunu kabul ettiler. Bunun üzerine, Paşa, onlarla beraber bir alay asker gönderdi ki gelip kasabada mevcud bütün silahları topladılar. Paşa, bundan sonra, kasabanın ilerigelenlerinden Ağabab, Sarkis, Boğos ve Avak adlarını taşıyan dört kişiye hılat giydirdi. Paşa, aynı zamanda, orada bıraktığı alaya kasabanın iyi muhafaza edilmesini emretti, kendisi de Erevan üzerine yürümeğe hazırlandı.

Abdullah Paşa, Eğivart'tan hareketle Erevan'ın karşısında, orada bulunan suyolundan dolayı Sambegi dalma (Yambeg?) denilen yerde karargâh kurdu. Erevan'ın etrafındaki köy ve çiftliklerdeki halkın hepsi de şehre kaçtılar.

Erevan muhasarasından yedi gün sonra, Osmanlılar henüz Eçmiadzin'e akın etmemişken, Padişah'tan gelen bir fermanla Eçmiadzin'e kıymamak, askerlere çiğnetmemek ve kimsenin oradan bir şey çalması ve oradakilere dokunulmasına engel olmak için askerî muhafaza altına alınması Paşa'ya emrediliyordu. Bu, Allah'ın inayetli ihtimamı sayesinde olmuştur. Zira, Osmanlı askerleri Ermenistan'a girdikleri vakit, İstanbul'daki ermeni ileri gelenlerinin en şöhretlisi olup saray levazım işlerindeki hizmetleriyle taktir edilmiş bulunan Seğbos adlı dindar bir zat[9], ermeni milletine karşı lutfen ihtimam gösterilmesi ve mukaddes Eçmiadzin'e dokunulmaması için padişah iradesi çıkarılmasını rica etmişti. Paşa da, Padişah'ın iradesine göre, askerleri akından sakındırdı ve Eçmiadzin'i bir alayın muhafazası altına koydu. Katolikos Asduadzadur o günlerde Eçmiadzin'de olmayıp Tebriz'e Şah'ın yanına gitmiş bulunuyordu.

Erevan kalesinin zaptı için ilerleyen Abdullah Paşa, önce, kalenin sulhan teslim edilmesi için elçiler yolladı. Şehrin muhafızı Mihrali ise, cevaben, kendileri salâhiyetli olmadıkları için teklifi şahlarına ulaştıracaklarını

9. O devrin ermeni ileri gelenlerinden olan bu zat için bk. Kısım I, fıkra 94 ve n. 124.

ve emir alınınca kaleyi teslim edeceklerini söyledi. Onların kaleyi sulhan teslim etmeyeceklerini cevaplarından anlayan Paşa, hücuma hazırlandı.

Osmanlılar Erevan'a karşı ilerleyerek kaleyi top ateşine tuttular. Bunun üzerine, Mihrali, İranlılara, Ermenilere katılarak savaşmak emrini verdi. Onlar Osmanlılara karşı altmış gün savaşarak düşmandan bir çoğunu öldürdüler ve içeri girmelerine engel oldular. Askerlerinin eksildiğini gören Abdullah Paşa, Marlar'a (Kürdler) haber gönderip yardım istedi. Onlar da 35,000 kiişlik bir kuvvetle geldilerse de, müdafaaya karşı başarı kazanamadılar.

Şehirdekilerin direnmesi, kendi ordusunun da zayiâtı karşısında Paşa, hücumu durdurdu ve Padişah'a haber göndererek : «Bu şehirde pek çok asker vardır, bizden de pek çoğu telef oldu. Ne emredersiniz? Yardım mı gönderirsiniz, yoksa geri mi çekilelim» diye sordu. Bunun üzerine, Padişah, Kütahya paşasına yardıma gitmek emrini verdi ve o da 10,000 askerle gelip şehrin yakınında karargâh kurdu. Üç gün sonra, paşalar müzakere ederek kuşatmayı gevşetmeden askeri ileri sürmek kararını verdiler. Onlar, ertesi perşembe günü sabahı ordularını ileri sürerek Erevan'a yaklaştılar. Askerler şehrin önünde bulunan Zanku denilen büyük çayı geçerken, suyun üzerinde yayılmış kalabalıktan dolayı çay sanki kurumuş ve suyu yokmuş gibi bir manzara hasıl oldu. Çayı geçen Osmanlılar şehre yanaştılarsa da fazla ilerleyemediler, çünkü şehirdeki muharipler öğleye kadar şiddetle karşı gelerek onları geri tutuyorlardı. Savaşanların hepsi de ermeni idiler, çünkü iranlılar Hanları ile beraber kaleye iltica etmiş ve ermenileri şehrin açık kısmındaki savaşta yalnız bırakmışlardı. Bu muharip ermenilerin başlarında Hundibegyan Ohannes, Kiçibegyan Boğos, Karçik Ohannes ve Mirzecanyan David bulunuyorlardı. Şehir halkından Grigor adlı bir rahib de geceleyin birçok ermenileri Tsorakeğ denilen mahalledeki Surp Sarkis adını taşıyan manastırda topladı ve : «Ne yapmalıyız? Osmanlılar yarın hepimizi kılıçtan geçirecekler, kadın ve çocuklarımızı da esir edeceklerdir» diyerek onlarla müzakere etti. Şehrin Kondi denilen mahallesinde 100 hane zengin ve cesur hıristiyan çingene otururdu. Bunların başlıca ileri gelenlerinden olan Gazaros Baturyan, Kılduz, David, Bayram ve Bedros, başkaları ile beraber davet edilmiş olup, rahib Grigor'un yanına gelmişlerdi. Halk, rahipleri ile beraber onlardan yardıma gelmelerini ağlayarak yalvardı. Gazaros, rahibe : «Bende 200 silâhlı cesur genç var, onları toplayarak canla başla savaşacağız» dedi. Gazaros'u takiben Hundibegyan Ohan, Pirikul, Arzum Beg, Tadeos, Mığun, Mıgırdiç, Malkus, Nikolaos, Sırapionyan Avedis, Agazade, Nuri, Zohrap, Aleksan, Ağam, Kalust ve Eram adlı diğer ermeni ileri

gelenleri, kendilerinin de savaşa katılacaklarını söylediler. Adları geçen kişiler sözbirlikle Erevan'ın Parakar, Gugumbet, Kavakert, Arinç, Avan Tsakavan, Tsak ve Yeniköy adlarını taşıyan köylerden 9000 savaşcı genç topladılar. Bu köylerden silah tutan bütün erkekler böylece Erevan'ın kaledışı açık kısmında toplandılar. Keza, şehrin Eski Erevan denilen mahallesinden de, başlarında Pehlivan Nikoğayos, Mariamyanoğlu Andonios, Hatunyanoğlu Patik ve papaz Movses oldukları halde kafileler halinde birçok genç onlarla birleştiler. Böylece, hepsi de kılıç ve tüfenkle silahlanmış savaşcıların toplamı 9443 kişiye yükseldi. Bu gençler, kadın ve çocukları ve savaşa yaramayan erkekleri evlerinde bırakarak, kendi şahıslarının, kadınlarının ve çocuklarının uğruna savaşmak üzere, şefleri ile beraber Erevan'ın Tsorakeğ denilen mahallesinde toplandılar. Şehrin geçitlerinin muhafazası için ayrı ayrı mahallelere mahsus gruplar ayrıldı ki bunlar düşman askerleri içeri girdiklerinde savaşacak, aksi halde hareketsiz bekleyeceklerdi. Şehrin etrafı bağlık ve sık ağaçlık idi. Ağaçlar, şehrin muhafazası için eski zamanlarda dikilmişti. Ağaçlıkların ötesinde büyük Zanku çayı akıyordu. Çaydan ve sık ağaçlıktan dolayı, silah kullanmak mümkün olmadığı için Osmanlı askerleri şehre dalmaktan çekinerek, çayın öbür kıyısında durup top atıyor ve ilerlemek imkânını gözetiyorlardı, ara sıra da içeri dalmağa teşebbüs ediyorlardı. Erevan Hanı ve bütün ekâbir kaleye sığınmış olup oradan top atmakla savaşıyorlardı, fakat Osmanlılar şehre yaklaşınca atılan toplar bir şeye yaramaz oldu.

Erevan Hanı, başlıca ermeni ileri gelenlerinden Melik Sahak'ı, Melik Ağamal'ın oğlu Ağa Veli ile kardeşi Karabet'i, Mikael Parkhutaryan'ı, Babacan Mozrakyan'ı, diğer bazı kimselerle beraber oniki kişi olarak aileleriyle birlikte kalenin içine almıştı.

Hıristiyanlar, yukarıda denildiği gibi kale dışında savaşa hazır bir vaziyette bulundukları sırada, Mısır tarafından 3000 asker Osmanlılara yardıma geldi. Bunlar Norakeğ (Yeniköy)ün yakınında ayrı bir karargâh kurdular. Bu askerler daha cesaretli ve atılgan olup, baş kumandanları Abdullah Paşa'nın emri olmaksızın, şehre dalmak için Tsorakeğ tarafından hücuma geçtiler, diğer askerler de karmakarışık bir halde onları takip ettiler. Zafer şerefini ve ganimeti kendileri kazanmak maksadını güden bu askerler, böylece Tsorakeğ denilen mahalleye girince, orasını müdafaa eden muharipler zaif düşerek Ağoryats (Değirmenler) mahallesine kaçtılar. Diğer mahallelerdeki çingeneler bunu duyunca, 300 kişi olmak üzere oraya yetiştiler ve yüksek bir yerden savaştıkları için düşmandan 6000 kadar kişiyi öl-

dürdüler, kalanı da kaçmağa zorladılar. Bu çarpışmada hıristiyanlardan 1300 kişi öldü.

Mısırlıların intizamsız hareketine içerleyen Abdullah Paşa, kendi askerlerinden kimsenin kendi emri olmayınca ilerlememesini şiddetle emretti. Padişah, Sarı Mustafa Paşa ve Receb Paşa'ya, yardıma giderek Erevan harbine iştirak etmek emrini vermişti ve Abdullah Paşa bunu bildiği için bekliyordu. Fakat onlar gelmeden evvel, Abdullah Paşa askerlerini Kondi mahallesi tarafından tekrar şehrin içine sürdü. Bunun üzerine, ermeni askerleri süratle oraya koştular, cesaretle çarpıştılar ve düşmanı geri çevirdiler. Bu savaşta ermenilerden 400, çingenelerden de 40 kişi yaralanıp yatağa düştü, fakat ölmediler. Bundan sonra, Osmanlı askerleri, iki paşa gelinceye kadar ilerleme hareketi yapmadılar. Adları geçen paşalar, onbeş gün sonra 38,000 askerle beraber geldiler ve Abdullah Paşa ile müzakere ederek şehrin dört tarafından hücuma geçmek ve aslâ gerilememek kararını verdiler.

İki paşanın gelmesi ile deniz kumu kadar çoğalan Osmanlı ordusunun kendilerini her taraftan çevirdiklerini gören hıristiyanlar büyük bir korku içine düştüler. Onlar, ne kadar da cesaretle savaşsalar bu kadar büyük bir orduya karşı başa çıkamayacaklarını ve kendilerinin yardımdan mahrum ağa düşmüş balık durumunda bulunduklarını anladılar. Bundan dolayı, ne yapacaklarını kararlaştırmak için rahib Grigor ile müzakere ettiler. Rahib de Osmanlılara kendilerine tâbi olmak istediklerini bildirmek ve barış rica etmek için elçi gönderilmesini söyledi. Fakat kimse elçi olarak gitmeğe cesaret edemiyordu, çünkü daha evvel gönderilmiş olan Harutyun adlı birisini, Paşa'nın yanına varmadan, askerler tutup öldürmüşlerdi. Zira, şehri yağma etmeğe can atan askerler, barış elçisinden hoşlanmıyorlardı. Nihayet, içlerinden Aliçanyan Mirze adlı birisi, kendisini umumun menfaatine feda etmeğe hazır olduğunu söyledi. Bunun üzerine, adı geçen adam, kendi uşağı ile beraber, hediyeleri hamilen yola çıkarıldı. Adam, Osmanlı ordusuna yaklaşınca askerler kendisini tutarak sapa bir yere götürdüler ve öldürdüler. Efendisinin başına geleni gören uşak derhal kaçtı, askerler kendisini kovaladılarsa da o yüksek bir tepeden Zanku çayına atlıyarak kurtuldu ve geri gelip olan biteni anlattı. Son derece yeis içine düşen ermeniler, Allah'ın inayetine sığınarak kilisede toplandılar, dua ettiler ve herkes mevzilerinde durup bekledi.

Ertesi cuma günü, dört kısma ayrılmış olan Osmanlı ordusu her taraftan hücuma geçerek şehre daldı. Ermeniler ve Osmanlılar arasında akşama kadar süren göğüs göğüse şiddetli bir çarpışmada o kadar kan döküldü ki

Zanku çayı suları kızıl akıyor ve kan ve cesetlerin kokusu uzak yerlere kadar yayılıyordu. Şehir, 7 haziran 1724 de zapt edildi. Ermeni askerleri kısmen kılıçtan geçirildi, bir çoğu da çayın içinde boğuldular, kadın ve çocuklar ise esir edilerek Osmanlı ordusunda dağıtılıp kirletildiler. Erevan Hanı ve kendisi ile beraber kaleye kapanmış olan iranlı ve ermeni büyükleri ise, bu olayların üzerine yeise kapıldılar ve kaleyi elde tutabileceklerinden ümitlerini kestiler. Herkes yalnız kendi başını kurtarmağa bakıyordu.

Osmanlılar ile Erevan halkı arasında çarpışmalar devam ederken, Tebriz'de bulunan Şah Tahmaz, Horasan'a gitmek üzere 6000 askerle beraber oradan hareket etti. O, bu kadar az askerle Erevan'ın müdafaasına gelmekten korkuyordu. Yukarıda dediğimiz gibi, Şah, yanına alıkoymuş olduğu Katolikos Asduadzadur'u Eçmiadzin'e dönmesi için serbest bırakmıştı. Katolikosun oraya geldiğini duyan Abdullah Paşa, kendisini yanına çağırdı, hüsnükabul gösterdi, hılat giydirdi ve yanına oturtup kendisi ile tatlıca konuştu. Paşa, Katolikosu iltifatla üç gün karargâhında alıkoyduktan sonra, yapılacak harpten bahsetmeğe başladı ve : «Şehri zapt ettiğimiz halde, kaleye kapanmış olanlar sulh istemektense halâ direniyorlar. Ne yapalım?» dedi. Katolikos da cevaben : «Biraz daha sabredin, ben gidip onlarla konuşur ve kaleyi teslim etmeğe razı ederim» dedi. Katolikos'un kalenin önüne geldiğini duyan Han, onunla içeriden konuşup niçin geldiğini ve Şah Tahmaz'dan ne haber getirdiğini sormak üzere adamlarından birini ona gönderdi. Adam gelip Katolikos'a sual edince, Katolikos : «Ondan size gelecek bir yardıma hiç bel bağlamayın, kendi menfaatinizi düşünün» dedi. Han bunu duyunca âkıbeti için derin bir yeis içine düştü. Sonra, yanında bulunan ermeni ileri gelenlerinden Karabet'i, Sahak'ı ve Andon'u, fikirlerini anlamak üzere Katolikos'un yanına gönderdi. Katolikos onlara Şah Tahmaz'ın durumunu ve Paşa'nın kale teslim edildiği taktirde kendilerini serbest bırakacağına ait sulh teklifini anlattı. Adları geçen ermeni ileri gelenleri Katolikos'un sözlerini gelip Han'a bildirdiler. Katolikos da Paşa'nın yanına dönerek, onlar düşünüp kararlarını verinceye kadar birkaç gün daha beklemesini söyledi, kendisi de Eçmiadzin'e gitti.

Erevan Hanı, ekâbiri müzakereye çağırıp ne yapmak lâzım geleceği hakkında sual edince, içlerinden Melkum Beg adlı birisi : «Bence, birkaç günlük mukavemetten sonra hem kaleyi hem de kendimizi mecburen elevermektense, hürriyetlerimizi şart koşarak kaleyi teslim etmek müreccahdır» dedi. Hazır bulunanlardan Çerçi-başı denilen birisi de buna cevaben : «Şunu iyi bilin ki kaleyi Osmanlılara teslim ettiğimizde, onlar evlerimizi yağma, ailelerimizi de esir edeceklerdir. Onlar şimdi bizi serbest bırakmağa söz ve-

rirlerse de, kaleyi aldıktan sonra sözlerinden döneceklerdir» dedi. Diğer birisi de, ermeni Katolikosu'nu kaleye alıp meseleyi kendisinden doğrudan doğruya anlamak teklifinde bulundu.

Mihrali, ekâbirin fikirlerini kaledeki ermeni ileri gelenlerine anlatarak onların fikrini sordu. Onlar da : «Emir sizindir» dediler. Bunun üzerne, Osmanlıların kale dışında bir iranlıyı görünce derhal öldürecekleri bilindiği için, Katolikos'u tekrar kaleye göndermesini Paşa'dan rica etmek üzere ermenilerden birisinin gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu işe memur seçilen Andon, sulh işareti olan beyaz bayrak çekilmiş olduğu halde, kale kapılarını açmak istemedikleri için, kaleden iple aşağı indirildi. Andon Osmanlı karargâhına yaklaşınca askerler kendisini Paşa'nın yanına götürdüler. Paşa'nın nereden geldiği ve nereye gideceği hakkındaki suallerine cevaben, Andon: «Zat-ı devletlerinize mektup takdim etmek için kaleden yollandım» dedi ve mektubu Paşa'ya verdi. Paşa, mektubu okuduktan sonra, Katolikos'u getirmek için derhal Eçmiadzin'e bir zabit gönderdi. Katolikos gelince Paşa ona oturmasını söyledi ve : «Mihrali Han seni istiyor, git bakalım ne diyecek» dedi. Katolikos kale kapısına gelince içeri alınarak Han'ın konağına götürüldü. İranlı ve ermeni ekâbiri orada toplanarak başlarının kurtarılması için ne yapmak lâzım olduğunu onun ağzından duymak istiyorlardı. Katolikos, ümid verici birçok sözlerle onları Paşa'nın sözüne inanmağa ve kaleyi teslim etmeğe razı etti. Kalenin teslim edileceğini bildirmek için Paşa'nın yanına dönen Katolikos, onları serbest bırakacağına dair bir ahitname vermesini rica etti. Paşa, Katolikos'un teklifini kabul etti ,kendisine de hılat giydirdi. Paşa, sonra, gidip barış ahitnâmesini vermek ve kaleye girmek için Katolkos ile beraber 3000 asker gönderdi. Katolikos, askerlerle giderek kaleye yaklaştı ve ahidnâmeyi onlara verdi. Onlar da, ahidnâmeyi okuduktan sonra kale kapısını açtılar. Önce Katolikos içeri girdi ve Osmanlı askerlerinin bütünü sulhan içeri girinceye kadar meydanda oturup bekledi. İçeri giren askerler kale toplarına derhal elkoydular[10]. Sonra, Mihrali Han, bütün ekâbir ve kumandanları ile birlikte arz-ı tâbiiyet etmek üzere Katolikos'la beraber Paşa'nın yanına gitti. Paşa, Mihrali Han'a hüsnükabul gösterdikten sonra bütün iranlıların kaleden dışarı çıkmasını emretti ve hepsi çıktıktan sonra da Kasım Beg'i, Şahali Beg'i ve Abbas Ali Beg'i, Sultan Ahmed'in isteği üzerine İstanbul'a yollayacağını söyleyerek üçünü de bir

10. 28 eylul 1724 (Uzunçarşılı, IV. 178).

çuvala koydurup Zanku çayına attırarak öldürttü. Paşa, Mihrali'yi ve diğer ekâbiri istedikleri yere gitmek üzere serbest bıraktı.

Bütün bunlar olup bittikten ve sükûnet hasıl olduktan sonra, Katolikos Eçmiadzin'e gitti.

HOY VE TEBRİZ ŞEHİRLERİNİN OSMANLILAR TARAFINDAN ZAPTI

Erevan şehri, 31 ağustos 1724 tarihinde tamamiyle zapt edildi ve Osmanlı ordusu kasım ayına kadar orada durdu.

1724 senesinin kasım ayının 6'sında ise, Padişah'tan gelen emir üzerine, Abdullah Paşa, Tebriz üzerine yürümek için sefere hazırlandı ve bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra 1725 senesinin şubat ayında yola çıktı. Osmanlı ordusu Hoy şehrine yaklaşınca civar köylerin bütün halkı, birçok ermeni de dahil olduğu halde, Hoy kalesine iltica ettiler. Muhasara esnasında çok ıztırap çeken halktan bazı ermeni ileri gelenleri kaleyi teslim etmek istiyorlardı, fakat bu fikre karşı olan iranlılar içerleyip ermenileri öldürmekle tehdit ettiler. Bunun üzerine, ermeniler ses çıkarmadılar. Osmanlılar, kaleyi kırk gün topa tutarak büyük tahribat yaptıktan sonra hücuma geçtiler ve altı saatlik bir çarpışmada karşı gelen iranlıları öldürdüler, hıristiyanları ise esir ettiler. Osmanlı paşası, 38 gün Hoy kalesinde kaldıktan sonra kaleye muhafızlar bırakarak Tebriz'e karşı yürümeğe başladı. O günlerde, Abdullah Paşa'ya gelen padişah emrinde denilmiş olduğu gibi, Hasan Paşa Hamadan'ın üzerine yürüdü. Tebriz'e doğru ilerleyen ve yolun üzerinde bütün yerleri işgal ederek yavaş yavaş yürümekte olan Abdullah Paşa, Marand kasabasını bütün havalisiyle zapt ettikten sonra Sofya kasabasına vardı, fakat burasını ıssız bir halde buldu. Çünkü buranın halkı Erevan'ın zaptını duyunca Tebriz'e kaçmışlardı. Osmanlı ordusu bundan sonra Tebriz'e yakın Çorçur denilen yere geldi. Bunu haber alan Tebriz hanı Alay Guli, birçok askerle karşı çıkarak Abdullah Paşa ile savaştı, fakat yenildi ve askerlerinden 1000 kişi telef oldu. Han ise, kaçan askerlerle beraber Tebriz'e iltica etti. İlerleyen Osmanlı ordusu Tebriz'i muhasara etti. Altmış gün devam eden top ve tüfenk mermileri ile şehrin ahşab ve toprak yapıları tahrib edildiği halde mukavemetin devam ettiğini gören Abdullah Paşa, top ateşini devam ettirmekle beraber, ordusuna hücuma geçmek emrini verdi. Osmanlı askerleri hep birden şehre dalarak yedi gün süren şiddetli çarpışmalarla 85,000 askeri öldürdüler ve şehri zaptla kadın ve çocuklar da dahil olmak üzere, şehir halkını esir, varlıklarını da yağma etti-

ler[11]. Katliâm bittikten ve şehir sükûnete kavuştuktan sonra, Abdullah Paşa askerlerine geçit yaptırdı ve 158,000 kişiden yalnız 42,000 kalmış olduğunu gördü.

Tebriz ve dolaylarının zaptından bir ay sonra, Osmanlı askerleri, yaptıkları merhametsizlikleri ve şenî hareketleri için Allah'ın cezası olarak öldürücü bir hastalığa tutuldular. Birçok asker hastalıktan öldü, birçoğu da kaçarak dağıldılar. Osmanlı ordusu böylece çok azalmış oldu.

Büyük İsfahan şehrini zapt etmiş olan Afganlar, 1725 senesinde, Osmanlı ordusunun öldürücü hastalıkla azaldığını duyunca, büyük bir kuvvetle Tebriz üzerine yürümeğe başladılar. Afganlar, üçyüz köyü bulunan ve Falhan denilen büyük bir şehre gelince, karşı gelen İranlı askerler 40 gün savaştılar. Afganlar onları kılıçtan geçirdiler, Falhan'ın 300 köyünü zaptettiler ve bütün genç ve silâh tutabilen adamları öldürerek halkı yarı yarıya azalttılar. Bunu gören civar bölgelerin halkları, karşı gelmek için silaha sarıldılar ve Keçi-kale denilen metin bir kaleye sığındılar. Afganlar, adı geçen kaleyi çevirdiler; içerdekiler, kalenin metanetine güvenerek teslim olmadılar ve mukavemet ettiler. Zılal adını taşıyan Afgan kumandanı[12], kaleyi dövecek topları bulunmadığı için başa çıkamayacağını anlayarak, onları hile ile elegeçirmeyi düşündü ve kaleye gönderdiği bir elçi vasıtasiyle onlara, itaat ettikleri taktirde kendilerine hiçbir şey yapılmayacağına dair söz verdi. Elçi kale kapısına geldiğinde, İranlılar onu içeri alarak Karagözlü Kalpali Kasım Ağa adını taşıyan şeflerinin yanına götürdüler. Şef niçin geldiğini sorunca, elçi, kumandanından getirmiş olduğu mektubu ona verdi. Şef, mektuptan çok memnun kaldı, kaledeki bütün halkı çağırarak mektubu hepsinin huzurunda okuttu. Yazıya inanan kaledekiler teslim olmağa karar verdiler ve şefleri ile beraber kaleden çıktılar. Afgan kumandanı Zılal, kalelilerin şefine zâhiren hüsnükabul gösterdi, ona iltifaten güzel esvap giydirdi ve yanında oturttu. Afgan kumandanı, bütün halk kaleden çıkıncaya kadar şefe ve halka üç gün bu suretle tatlılık gösterdi kendilerini serbest bırakacağını söyledi. Fakat bütün halk kaleden çıktıktan sonra, askerleri, verilen emre göre tek bir adam bırakmadan hepsini kılıçtan geçirdiler.

11. 28 temmuz 1725.
12. İtimad ud Devle Zıla (?).

HAMADAN'IN ZAPTI

Bundan sonra, Afgan kumandanı Zılal, oradan hareketle, Tebriz'e doğru yürüyüşüne devam etti. O zaman Hamadan paşası olan Ramazan Paşa, Afganların Tebriz'den evvel Hamadan üzerine yürüyeceklerini bilerek, şehri tahkim etti. Osmanlılar Tebriz'i zapt ettikleri vakit, Afganlar İsfahan'da duraklamış ve Hamadan'ı henüz zapt etmemişlerdi. Şimdi ise, Hamadan'a karşı yürürlerken Dergazin denilen kırkbin hanelik bir şehre geldiler. Vaktiyle Şah Abbas tarafından başka bir yerden buraya göç ettirilmiş Dergazin halkı, Osmanlılar gibi kendileri de İranlılardan ayrı bir mezhebe[13] bağlı idiler. Afganlar mezheb birliğinden dolayı onları itaata getirip büyük menfaat sağlayacaklarını ümid ediyorlardı. Afganlar gelince, sözü geçen halk, onları büyük memnuniyetle karşıladı. Afganlar birkaç gün orada kaldılar ve şehri tamamiyle işgal ettikten sonra, halkı oradan çıkarıp ailece yerleşmeleri için İsfahan'a yolladılar, muharip adamlar olan seçkin gençleri ise Hamadan'a karşı yapılacak savaş için ordularına kattılar[14].

Afgan kumandanı Zılal, büyük ordusu ile beraber Hamadan'a yaklaşınca, Ramazan Paşa, onu karşılamak ve savaşmak üzere Lalin denilen ovaya geldi. Ramazan Paşa yenilerek şehre iltica etti ve bir daha dışarı çıkmadı. Afganlar şehre hücuma kalkıştılarsa da kaleye yaklaşamadılar ve şehri günlerce muhasara altında tuttular. Afganlar, top ve diğer ateşli silâh olmayınca şehri zapt edemeyeceklerini anlayıp, muhasarayı kaldırdılar, Falhan'a gittiler, orada durakladılar ve Tebriz'e karşı yürümeğe cesaret edemediler.

Afganların Hamadan'dan geri çekildiklerini duyan Abdullah Paşa, daha büyük bir kuvvetle tekrar taarruz edeceklerini, sonra da Tebriz'e yürüyeceklerini padişahına bildirdi. Padişah da Hasan Paşa'ya[15] dört haberci göndererek kendisini o taraflardaki bütün askerlere kumandan tayin ettiğini bildirip, orduyu toplayarak Hamadan üzerine yürümek emrini verdi. Bunun

13. Sünnî.
14. Krş. Kısım I, fıkra 64 ve n. 103.
15. Bağdad valisi.

üzerine, Hasan Paşa, büyük bir ordu hazırlamağa başladı. Paşa, Kürd aşiretlerine haber göndererek Bacilan denilen korkunç çehreli ve canavar ruhlu aşiretden 7000, Marçani aşiretinden 8000, Abdilavant aşiretinden de 14,000 muharib aldı ve bunları kendi 15,000 askerine katarak 44,000 kişilik bir ordu meydana getirdi[16]. Hasan Paşa kendisi de korkunç görünüşlü ve merhametsiz bir adam olduğundan herkes ondan korkuyordu. Paşa, bu büyük hazırlıktan sonra, tekmil ordusu ile beraber yürüyerek Kazov denilen bölgeye geldi. Kazov beyi Ahmed Beg kendisine parlak bir kabul gösterdi ve paşa iki ay orada kaldı. Hasan Paşa, Ahmed Beg'den 2400 asker taleb etti, o da korkusundan bu teklifi reddetmeyip her bir evden iki kişi almak suretiyle 15,000 genç süvari temin etti. Bunlar da orduya katılınca, Osmanlı ordusu 68,400 kişilik muazzam bir kuvvet haline geldi.

Bundan sonra, Hasan Paşa, Hamadan'a doğru hareket ederek Kasra denilen bölgede birkaç gün durduktan sonra Kiren'e, oradan da Kermanşah'a gitti. O burada Allahın gazabına uğrayarak hastalandı ve yedi gün sonra öldü[17]. Başsız ve hareketsiz kalan askerler, Hasan Paşa'nın Ahmed adlı oğlunun kendilerine kumandan olmasını istediler. Âmirler, müzakere ettikten sonra İstanbul'a haber göndererek kumandanlarının ölümünü Padişah'a haber verdiler. Padişah'tan gelen dört haberci, Hasan Paşa'nın oğlu Ahmed Paşa'nın Hamadan'a yürümek üzere kumandan tayin edildiğini bildirdiler.

Ahmed Paşa, Kermanşah'tan hareketle Bestun denilen büyük kervansarayın bulunduğu bir yere geldi ve orada durakladı, sonra da çok güzel bir belde olan Sahana şehrine, oradan da kaleli bir kasaba olan Kangavar'a gitti. Burası ıssız bir hale gelmişti, çünkü İranlı olan bütün halk istilacıların korkusundan kaçmışlardı. Osmanlı ordusu oradan Saydova denilen kasabaya vardı, İranlılar, sayıları az olmalarına rağmen karşı geldiler, onbir gün savaştılar ve hepsi de kılıçtan geçirildiler.

Adı geçen şehri ve kaleyi zapt ederek tahrib eden Osmanlılar, Hamadan'a doğru yollarına devam ettiler. Fakat yol dağlık ve geçilmez olduğundan, topları götürmek mümkün olmuyordu, çünkü «arslan top» dedikleri de dahil olmak üzere altmış topları vardı. Bundan dolayı, tuttukları yoldan

16. Eserin prototipini düzeltip yeniden yazmış olan müstensih (bk. Önsözde), metnin burasında anlaşılmaz ifadeler bulunduğunu not olarak kaydetmiştir.

17. 1724 şubatta.

geri dönerek başka bir yoldan Laglar adını taşıyan son derece fakir bir köye vardılar. Köylüler, Paşa'nın yanına gelerek sefil hallerini ağlıyarak anlattılar, o da köylülere acıyarak askerlerine kimseye dokunmamak emrini verdi ve Sivaslı bir ermeni muhtedisi olan ünlü bir zabitini çağırarak o havalideki bütün köyleri, dikkatle bakmak emriyle kendisine tevdi etti. Osmanlılar oradan hareketle Salhayva denilen başka büyük bir köye gittiler. Buranın halkı, Osmanlıların korkusundan köylerini terk etmiş ve Hamadan'a kaçmışlardı. Orada karargâh kurdukları halde Hamadan İranlılarının savaşa gelmediklerini gören Osmanlılar, altı gün sonra, Hamadan'ın yarım saatlik mesafesinde bulunan Yeni-çay denilen yere geldiler. Bunun üzerine, Hamadan kumandanı Ramazan, askerlerini cenge hazırlayıp şehirden çıktı ve savaşa tutuşdu. Muharebe Lalin denilen ovada yapıldı. Rivayete göre, Hamadan'daki İranlı askerlerin sayısı 300,000 idi. Osmanlılar, İranlıları kılıç ve tüfenkle karşıladılar. İranlılar, Hamadan'dan üç defa çıkarak hücum ettilerse de Osmanlılara karşı başarı kazanamadılar ve nihayet şehre çekilip oraya kapandılar. Osmanlılar, şehri her taraftan çevirdiler ve bütün topları ateşleyerek şehrin ahşab kısımlarını yakıp tahrib ettiler. Savaş ellidört gün sürdüğü halde şehir zapt edilemedi. Muhasaranın ellibeşinci günü olan bir pazartesi günü, Osmanlılar her taraftan şiddetli bir hücuma geçtiler. Sayısız Osmanlı askerleri yerleri sarsan korkunç bağırışlarla birbiri üzerine yığılmış bir halde surların altına geldiler. Kaledekiler açtıkları yaylım ateşle pek çok Osmanlı askerini dolu sağanağı altında dökülen yapraklar gibi yere serdiler. Bu vaziyette, surları yıkamayan ve yukarı tırmanamayan Osmanlılar, karargâhlarına geri çekildiler. Askerlerini sayarak, bu savaşta 12,000 kişinin eksildiğini gören Paşa, top ateşine durmadan devam edilmesini emretti. Otuzbeş gün içinde şehri 60 topla ateş altında tuttular, fakat yine de şehri zaptedemediler. Bunun üzerine, Paşa, surun altında lâğım açarak ve barut doldurmakla suru yıkmağa karar verdi. Orduda bulunan ve lâğımcılıkta usta bir adam olan Kara Biber adlı Erzurumlu bir ermeni, bu iş için Paşa ile görüştü ve lâğımcıların başına geçerek işi onbir günde bitirdi. Lâğımı barutla doldurdular ve her şey hazır olduktan sonra, bir cuma günü ateşlediler. Sur yarıldı, kalenin yarısı da havaya uçtu. Osmanlı askerleri ileri atılarak sel gibi kalenin içine aktılar ve raştladıklarını kılıçtan geçirdiler. Şehrin kumandanı meçhul bir yere kaçarak canını kurtardı, kale muhafızları ile Ali Şahbaz, Ali Kirpit, Ali Hasan Beğ adlı kumandanlar ise, sur yıkıldıktan sonra yedi gün şiddetli bir mukavemet gösterdiler, fakat ne kaleyi, ne de kendilerini kurtaramadılar. Osmanlılar onları telef ettiler ve, altın ve gümüş dahil, şehrin hesapsız servetini yağma ettiler. Zira, birçok

tacirin uğrağı olan şehirde zengin adamlar bulunuyorlardı. Askerler, hanlarda bulunan birçok «İnekperest Meltani» (Hintli?) bulup hepsini öldürdüler ve sandıklarda, dolaplarda ve örtü altlarında saklı olan büyük meblâğları aldılar. Hanlarda yerlere serpilmiş o kadar çok para vardı ki toplanmakla bitmiyordu. Osmanlılar, karşı gelenlerin hepsini öldürdükten sonra, silâhsız adamları tutarak sayısız erkek, kadın ve çocuğu esir ettiler, ihtiyar ve küçük çocukları ise külfet olacaklar diye öldürdüler. Onlar, kiliseye girdiklerinde oraya sığınmış birçok ermeniden beyendiklerini esir olarak götürdüler, kalanları da sağ bırakmadılar. Böylelikle orduları ganimet ve esirlerle doldu. Bu korkunç katliâm ve yağma işleri bittikten sonra, Paşa, şehrin cesedlerden kokmasını önlemek için ölülerin uzak yerlere nakledilmesini emretti[18].

Osmanlı ordusunda Paşa ile beraber gelmiş Hamadanlı altı büyük ermeni tacir vardı. Hacı Harutyun, Mateos, Manase, Maseh, Vardan ve Bedros adlarını taşıyan bu muteber adamlar, Paşa'ya müracaatla: «Biz milletçe çok eski zamanlardan beri nerede bulunmuşsak devletinize tâbi ve vergi veren kullar olmuşuz. Milletimizin sahibi ve hamisi olduğunuz için size hürmet eder ve devletinizin şerefi ile övünürüz. Son derece sevindiğimiz bu büyük zafer gününüzde, milletimizden olan esirleri bize bağışlamanızı rica ederiz» dediler. Onların ricalarını kabul eden Paşa, bütün ermeni esirlerinin serbest bırakılmasını emretti. Paşa'nın bu hareketi büyük bir sevinç vesilesi oldu ise de, herkes için olmadı, zira esirlerin yalnız bir kısmı serbest bırakıldı.

Ahmed Paşa bir sene Hamadan'da kaldıktan sonra Bağdad'a gitti. 1727 senesinde, Sultan Ahmed, Kara Mustafa Paşa'yı Hamadan'a gönderdi, Ahmed Paşa'ya da Bağdad'a gitmek emrini verdi. Aynı yılın içinde, Afganlar Mustafa Paşa'ya elçi göndererek: «Hamadan'ın zapt edilmesi bize düşerdi, siz niçin İran'a taarruz ederek şehri zorla aldınız? Hakkımız olan şehri bize iade edin, aksi taktirde size karşı yürüyerek savaşla alacağız» dediler. Paşa keyfiyeti Padişah'a bildirince, Ahmed Paşa'ya büyük bir ordu ile derhal Afganlara karşı yürümek emri verilmiş olduğu kendisine bildirildi. Hakikaten de, Padişah, Ahmed Paşa'ya yolladığı emirle otuz paşanın kendisiyle birleşeceğini ve kendisini serdar tayin ettiğini bildirmişti. Bunun üzerine, Ahmed Paşa ordusunu tanzim etmeğe başladı ve otuz paşa henüz gelmeden, Bağdadlılardan birçok asker topladı. Devlette mevki sahibi olan Şeyh Na-

18. Hemedan 31 ağustos 1724'de zapt edilmiştir (Uzunçarşılı, IV. 181).

zır adlı birisi 34,000 arap askeri temin etti, dört ay sonra da askerleriyle beraber 30 paşa geldiler. Ordunun mevcudu, Kürd, Arap ve Osmanlılara mensup diğer askerlerle 300,000'e yükseldi. Afganlara karşı yürümek üzre tüm ordusu ile beraber hareket eden Ahmed Paşa, Kızrâbâd denilen bir köyün bulunduğu yere gelerek orada karargâh kurdu, çok kalabalık olan ordusunu üç kısma böldü, bir bölümün başına kendisi geçti, diğer kısımlara da kumandanlar tayin ederek muhtelif yollardan sevk etti. Paşa, beraberine top almadı, çünkü daha evvel yanındaki topları Hamadan'ın zaptında şehrin tahkimatı için orada bırakmıştı, bundan başka da Afganlara karşı süratle hareket etmek zorunda idi. Ahmed Paşa henüz yolda iken, Mustafa Paşa'dan, Afganların yaklaşmış ve kendilerini çevirmek üzere oldukları, acilen Hamadan'a yardıma koşmasının zarurî olduğu haberini aldı. Bunun üzerine, Ahmed Paşa yürüyüşünü hızlandırdı ve birçok bölgelerden geçerek, Hamadan çevresine gelip Zafran denilen bir yerde karargâh kurdu. Ahmed Paşa'nın geldiğini duyan Mustafa Paşa, onu parlak bir törenle karşıladı. Ahmed Paşa Hamadan'a girmek istemeyip Lalin denilen yakın bir köyde durakladı ve savaşa çağırmak üzere Afganlara elçiler yolladı. Afganlar ise, elçileri tutup hapsettiler. Bunu haber alan Ahmed Paşa, onlara karşı derhal harekete geçerek, Marmand'a geldi, fakat Afganlar savaşa kalkmadılar. Paşa daha da ilerleyerek Falhan ve Sankvan'ın arasında bir yerde Afganları bekledi. Osmnalı askerleri, birbirini tanımayacak kadar büyük bir kalabalık halinde idi. Osmanlılar orada altı gün bekledikten sonra Afganlar büyük bir kuvvetle geldiler ve iki ordu birbiri ile çarpıştı. İlk çarpışmada Afganlar yenilip kaçtılar, fakat ikinci çarpışmada Osmanlıları vurup Hamadan'a kadar kaçırdılar[19]. Askerlerin içinde buna dair çeşitli rivayetler dolaşıyordu. Bazıları, gökten üzerlerine ateş yağdığını, başkaları birçok zehirli yılanın hucümüna uğradıklarını, bir kısmı da, savaş esnasında karanın deniz gibi göründüğünü iddia ediyorlardı. Osmanlı ordusu böyle çılgınlıklarla perişan olmuştu. Muhariplerden bazıları, Afgan sultanının çok usta bir sihirbaz olduğundan dolayı Osmanlı askerlerini şaşkınlık içine düşürmüş bulunmasını buna sebep olarak gösteriyorlardı. Fakat bizce bu yenilgenin en muhtemel sebebi şudur: Afganlar, İranlıların aksine, Osmanlılarla aynı mezhepten oldukları için Osmanlılar, savaşın bir şehre karşı olmadığını ve ganimet ve esir ele geçirmek fırsatı bulunamadığını görünce, mezhepdaşlarına kılıç kaldırmaktan çekinerek kaçmağa bakmışlardı. Şu da vardır ki, Afgan sultanı, babasının Emir unva-

19. 1726 ekimde.

nından dolayı Emir Veis soyadını taşıyordu. Bundan haberdar olan kütle onu hakikaten «emir» yani Peygamberlerinden inmiş sayarak çok hürmet eder ve ona el kaldırmayı günâh bilirlerdi. Bundan dolayı, anlattığımız çılgınlıkları nakl eden askerler, o korkunç hayyallerin bu sebepten zuhur etmiş olduğunu, ona el kaldırmakla günah işlemiş olduklarını söylüyor ve binaenaleyh, yenilmelerini buna atfediyorlardı[20].

Ordusunun paniğe kapılıp gevşediğini gören Ahmed Paşa, zaferden ümidini kesmişdi. Ümera ile yaptığı müzakereden sonra, harbin vaziyetini ve askerlerin içinde hüküm süren kargaşalığı ve isteksizlikleri Padişah'a bildirerek Afganlarla barış aktetmek hususunda emirlerini rica etti. Buna razı olan Padişah, barış aktetmek emrini verdi. Bunun üzerine, Ahmed Paşa, Afgan sultanına elçi gönderip Padişah'ın sulh aktetmek istediğini ona bildirdi. Afgan sultanı, Osmanlı elçisine parlak bir hüsnükabul gösterdi ve barış akt edildikten sonra kendisi de ekâbirinden Bıluç Mehmed adlı birisini, çok kıymetli hediyeleri hâmilen ve büyük bir fille beraber İstanbul'a büyük Osmanlı Padişahının nezdine yolladı.

Bağdad, Suriye ve Rum (Anadolu) yolunu takip eden ve birçok yerlerde konaklayan elçi, çok gecikmiş ve kendisi daha İstanbul'a varmadan Afgan sultanı Emir Veis ölmüş, yerine Sultan Aşraf geçmişti. Menhus ve sihirbaz bir adam olan Mir-Veis, belâsını bulup cinlerin çarpması ile teçennün ederek kendi kendini ısırmakla öldü. Bu vaziyette, elçi henüz İstanbul'a varmamışken Sultan Aşraf ona yolladığı bir mesajla şahın oğlu Tahmas Gulinin Horasan'da asker toplamakta ve taarruza geçmek üzere olduğunu bildirip, bir an evvel İstanbul'a varmasını ve orada çok kalmayıp dönmesini tenbih etmişti. Bunun üzerine, elçi fili ve ağır yüklerini bırakarak süratle İstanbul'a vardı ve parlak bir törenle karşılandı. Elçi, Padişah'ın huzuruna çıkarak hediyeleri taktim etti. Hediyelerden çok memnun olan Padişah, kendisi de kıymetli hediyeler verdi ve gerek elçiye, gerek maiyetinde bulunanlara rütbelerine göre hılat giydirdi. Elçi ile beraber 100 afgan suvarisi ve aslen ermeni olan onbeş çarkcı usta vardı, çünkü, bize anlatıldlığına göre, develerin sırtında her biri birbuçuk litre ağırlığında mermi atan ufak toplar kurulmuştu.

20. Osmanlı ordusunun uğradığı bu hezimete ordudaki kürt askerleri sebep olmuşlardır. Esasen, Sadrazam İbrahim Paşa bunu önceden hissetmiş ve Ahmed Paşa'yı ikaz etmişti (Uzunçarşılı, IV. 185).

Elçi altmış gün İstanbul'da kaldıktan sonra, İsfahan'a efendisinin yanına dönmek üzre yola çıktı. Fakat kendisinin elçilik vazifesi süresince İsfahan'da büyük değişiklikler olmuştu. Emir Veis ölmüş ve yerine Şah Aşraf geçmiş, sonra da Guli Han sayesinde kuvvetlenen Şah Tahmas İsfahan'ı geri almıştı. Böylece, elçi Hamadan'a vardığı vakit, Şah Hüseyin'in oğlu Şah Tahmas'ın İsfahan'ı zapt etmiş ve Afgan askerlerini imha etmiş olduğuna dair İsfahan'dan mektup aldı. Elçi, bu kara haber üzerine, İsfahan'a gitmek istemeyip günlerce Hamadan'da kaldı. Nihayet, yukarıda dediğimiz gibi, kendisi yüksek bir mevki sahibi olduğundan, Afgan sultanına gitmektense Şah Tahmas'a tâbi olmayı tercih etti[21]. Şah kendisine büyük hüsnükabul gösterdi ve eski mevkiinde bıraktı.

21. Krş. Uzunçarşılı, IV. 197 n. 1 ve L. Lockhart, 48.

ŞAH TAHMAS'IN, GULİ HAN'IN YARDIMI İLE İSFAHAN'I ZAPT EDEREK BABASININ TAHTINA OTURMASI

Yukarıda anlattığımız gibi, Şah Hüseyin'in oğlu Şah Tahmas, Afganlar tarafından gaspedilmiş olan baba tahtını geri almağa teşebbüs etti. Afganların çıkardıkları nifakla, İran hanlıkları birbirinden ayrılmışlar, bir kısmı şahsî hakimiyeti peşine düşmüş, bir kısmı da Afganlar tarafından zapt edilmiş olduğundan birlik çözülmüştü. Şah Tahmas, onların hakikî başı olmak sıfatiyle, tek bir vücudun azaları oldukları için onları birleşmeğe ve yardıma çağırdı ise de, onlar itaat etmiyorlardı. Fakat birkaç sene sonra, Şah Tahmas, Tahmas Guli adını taşıyan akıllı ve gençliğinden beri cesur bir muharib olan bir şefin vasıtasiyle bu işi başarabildi[22].

İmdi, Tahmas Guli'nin şöhretini duyan Şah Tahmas, 1728 senesinde onu yanına çağırarak askerlerine başkumandan tayin etti. Guli Han : «Emrinizi bir ricamın yerine getirilmesi şartı ile kabul ederim. Ricam ise şudur: devlet işlerinde bana tam salâhiyet verecek ve sen yalnız tahtını şerefle işgal edip harb işlerine hiç karışmayacak, her şeyi bana bırakacaksın» dedi. Guli Han'ın sadakatına inanmış olan Şah Tahmas buna razı oldu[23].

Tahmas Guli, bundan sonra, askerlerini teçhiz etti ve gerek Afganlara, gerekse itaat etmeyen İranlı hanlara karşı savaşa hazırlandı. Şehir ve bölgeleri arka arkaya işgal eden[24] Tahmas Guli, İsfahan'a kadar gelerek şeh-

22. Tahmaz Guli (Nadir)nin mensub olduğu Afşar aşiretinin Türk menşei ve Nadir'in ilk icraatı için bk. L. Lockhart, 17-24.

23. Nadir, en kuvvetli rakibi olan Fath Ali Han'ı öldürtüp ortadan kaldırdıktan sonra, Tahmas'ı tamamiyle etkisi altına almış, kendisini Kurşibaşı (başkumandan) tayin ettirerek «Tahmas Guli» lâkabını almış ve kayınbiraderi olan Kalb Ali Beg'i de Eşik Ağası tayin ettirmekle iktidarı olduğu gibi eline almıştır (L. Lockhart, 26).

24. Nadir, işbaşına geçtikten sonra, Meşhed (Horasan), Kharbuşan, Ka'in, Bihdadin, Sangan, Sabravar, Herat v.s. şehir ve bölgeleri 1726-1729 seneleri içinde birbiri arkasında Şah Tahmas'ın namına işgal etmekle düşmanlarını ortadan kaldırmıştır (L. Lockhart, 25-34).

rin yakınında bir ovanın içinde karargâh kurdu. Bunu haber alan Sultan Aşraf, birçok askerle karşısına çıktı. İki ordu günlerce savaştı ve ova cesetlerle kaplandı. Afganlar yenildiler ve şehre kaçarak orada kapandılar. Guli Han ilerleyerek şehri birkaç gün muhasara altına aldı. Guli Han'ın şehre hücum etmeğe hazırlandığı bir gün, Afganlar, şehrin diğer tarafında bulunan bir kapıdan geceleyin gizlice dışarı çıkarak, şehrin bütün hazinesini hâmilen kendi memleketlerine doğru kaçtılar. Şehre hücuma kalkan Guli Han, karşıdan hiçbir mukavemet hareketi görmeyince, askerlerine surlara yaklaşmak emrini verdi, fakat içerden yine de hiçbir karşı gelme emaresi görülmedi. Bunun üzerine, kapıları kırıp içeri dalan askerler orada kimseyi bulamayınca olan biten anlaşıldı. İsfahan bu suretle zapt edildi ve Şah Tahmas baba tahtına oturdu[25].

Kaçan Afgan sultanı ise, kumandanlarından Zılal ve Zafran'ın 6000 askerle beraber bulundukları Şiraz şehrine gitmişti. Zafran, Şiraz'a üç gün mesafede, Bahtiyar'dan çıkıp Şiraz'ın yanından akan Abuguran denilen nehrin kıyısında karargâh kurmuştu. Guli Han gelip ona taarruz ederek askerlerini kılıçtan geçirdi. Kaçmakta olan Zafran, bir köprüyü geçerken Guli Han'ın askerleri yetiştilerse de, kendisi nehre atılarak suyu geçti ve böylece canını kurtardı. Ordusu ile ilerleyen Guli Han, Şiraz'a geldi, fakat şehre girmeyip az uzakta karargâh kurdu. Guli Han'ın geldiğini duyan Afganlar, şehirden çıktılar ve şiddetli bir savaş oldu. Afganlar yenildiler ve kaçtılar.

Guli Han, Şiraz'a ait işleri bitirdikten sonra, birçok Afganın bulunduğu Yezd üzerine yürüdü. Afganlarla beraber Yezd'de bulunan Timur adlı bir Osmanlı paşası[26], Guli Han'ın geldiğini duyunca, yüz atlısı ile beraber Afganlardan ayrılıp uzaklaştı, Osmanlıların bulundukları Hamadan'a kadar geldi fakat şehre girmeyip yakınında bulunan Zahdaran denilen harap kaleyi tahkim ederek yüz askeriyle beraber oraya kapandı.

Şiraz'dan hareketle Yezd üzerine yürüyen Guli Han, Afganlarla çarpıştı ve onların çoğunu kılıçtan geçirdi. Bu savaştan yalnız kaçanlar kurtulabildiler. Guli Han yirmidört gün Yezd'de kaldıktan sonra İsfahan'a dönmek üzere hareket etti. Guli Han'ın dönmekte olduğunu duyan Şah Tahmas, Bahtiyarilerin kuvvetlenip köylere akın ve halkı esir etmekte olduklarını bir haberci vasıtasiyle kendisine bildirdi ve onlara karşı yürümesini

25. 29 kasım 1729.
26. Bağdad valisi Ahmed Paşa'nın, Eşref Şah'ın talebi üzerine yardım olarak bir müfreze asker göndermiş olduğuna dair bk. L. Lockhart, 38, n. 2.

söyledi. Ondört günlük bir yürüyüşten sonra oraya varan Guli Han, Bahtiyarlılarla savaşarak onları imha etti. Buna son derece sevinen Şah Tahmas, Guli Han'a muhteşem hılat gönderdi. Bundan sonra, Guli Han,İran devletine karşı gelerek 26 köyü istilâ etmiş olan Devil ve Susder aşiretlerine karşı yürümek istediğini Şah Tahmas'a bildirdi. Şah Tahmas,cevaben, nerede devletimize karşı gelen ve muzır hareketlerde bulunan varsa hepsini imha etmesini söyledi. Devil ve Şuştar'lara karşı giden Guli Han, ondört gün savaştı, onları yendi, birçoğunu kılıçtan geçirdi, 15,000 hanelik halkı da esir alarak Meşed dahi denilen Horasan'a yolladı. Buna son derece sevinen Şah Tahmas, şehirleri donatmak ve günlerce şenlikler yapmak emrini verdi. Bahtiyar ve Distul Şuştar büyük aşiretleri evvelce müttefik ve birbirine yardımcı oldukları halde sonra aralarına sokulan nifak neticesinde bozulmuş olduklarından, Guli Han taarruz ettiği vakit onlar birbirine yardım etmemişlerdi. Bundan dolayı, Guli Han, yalnız 7000 askerle onları birer birer imha edebilmiştir.

Guli Han, bu zaferlerini Şah Tahmas'a bildirerek, Osmanlılara karşı yürümek niyetinde olduğunu söyledi. Fakat Şah Tahmas, cevaben, bunu yapmamasını, zira kendisinin onlara (Osmanlılara) elçi gönderip, felâketimiz esnasında zapt etmiş oldukları şehirlerin iadesini taleb ettiğini, fakat henüz bir cevap almadığını, biraz daha sabredilmesini söyledi[27].

Filvaki, Şah Tahmas, babasının tahtına oturduktan sonra, Osmanlı Sultanı'na gönderdiği elçi vasıtasiyle : «Afganların gaddarlığı zamanında zapt etmiş olduğun şehirlerimi iade et, zira hâlen, Allahın yardımı ile Afganları memleketimden tard etmiş, İsfahan'ı almış ve baba hakimiyetimi ihya etmiş bulunuyorum» demişti. Şah Tahmas, aynı zamanda Moskof kıralına da elçi gönderip Gilan'ı talep etmiştir[28].

Osmanlı Sultanı, fetihle elegeçirmiş olduğu şehirleri karşılıksız geri vermek istemediği için işi sürüncemede bırakıyor ve cevabı geciktiriyordu. Moskof kıralı ise : «Ben şehirlerini müstevlilere karşı korumak için işgal ettim. Gilan'ı alıp şimdiye kadar muhafaza ettiğimde büyük masraflara katlandım. Yaptığım 80,000 tuman masrafı ve faizini ödersen şehri derhal iade ederim» cevabını verdi. Şah Tahmas borcunu ödemeyi kabul ettiği için Moskoflar İran ile barış aktettiler ve Gilan'ı teslim ederek memleketlerine döndüler.

27. Bk. Uzunçarşılı, IV. 198 ve n. 4.

28. Tahmas, Rus Çarına elçi gönderdikten başka, 1728 aralık ayında, Rus kumandanı General Lavreşev'e yazdığı bir mektupla Rest Rus konsolosu Avramov ile birlikte yakında Gilan'a geleceğini bildirmiştir (L. Lockhart, 30, n. 3).

HAMADAN'IN İRANLILAR TARAFINDAN ZAPTI

Afganlar Guli Han tarafından İran'dan tamamiyle tard edildikten sonra, Şah Tahmas, İstanbul'a Osmanlı Padişah'ına gönderdiği elçiler vasıtasiyle, İran'dan gasp etmiş oldukları şehirlerin iadesini taleb etti. O esnada Hamadan paşası bulunan Abdürrahman Paşa, Guli Han'ın Hamadan'a karşı yürümek için hazırlık gördüğünü duyunca, Sultan Ahmed'i keyfiyetten haberdar etti. Paşa'ya cevaben, mukavemete hazırlanmasını, takviye göndermekte olduğunu söyleyen Padişah, Amid paşasına, asker toplayıp Hamadan'a gitmek emrini verdi. Amid paşası da Muş diyarından topladığı 33,000 muharip Kürd askeri ile Hamadan'a gitti. Osmanlı ordusu, bu askerlerin katılması ile 45,000 kişiye yükselmiş oldu.

Osmanlı padişahı, İran elçisi geldikten sonra onu hapsettirdi[29] ve harp hazırlıkları bitinceye kadar cevabı sürüncemede bıraktı. Hamadan paşası Abdürrahman Paşa, padişaha tekrar müracaatla, İran ordusuna karşı kendi askerlerinin yetersiz olduğunu bildirdi. Bunun üzerine, Padişah, Urfa paşasına Hamadan'a asker sevketmek emrini verdi. Urfa paşası, Kürdlerden topladığı 7000 hünhar askeri Tokmak lâkabını taşıyan birisinin kumandası altında Hamadan'a sevketti. Bu askerler Hamadan'a varınca, Abdürrahman Paşa onlara Ulukerd İran şehrine üç günlük mesafede bulunan Nahavend denilen yerde duraklamalarını emretti.

Osmanlı padişahının kendi elçisini hapsettiğini duyan Guli Han, Osmanlıların, zapt ettikleri şehri sulhla vermek istemeyip harbe hazırlandıklarını anladı. Kendisi de birçok asker topladıktan sonra, Osmanlı ordusunun bulunduğu Nahavend'e yakın olan Ulukerd'e gitti. Guli Han, hiç harp çağırışı yapılmadan 29 gün orada kaldıktan sonra, Abdürrahman Paşa'ya haber göndererek, İran'da zuhur eden kargaşalık esnasında zapt ettikleri Hamadan'ın sulhan geri verilmesini, aksi halde gelip savaşla alacaklarını söyledi. Abdürrahman Paşa da cevabını vermek için on gün sabretmesini söyledi. Abdürrahman Paşa'nın bu cevabının sebebi şu idi: o zaman Os

29. Krş. Uzunçarşılı, IV. 199.

manlı Sultanından sonra ikinci mevkide olan Ali Paşa[30], Abdürrahman ile Tebriz paşası İbrahim'e ve Sünûs paşası Hüseyin'e, Padişah'tan gizlice yazdığı mektupla Guli Han gelip şehri kuşatınca savaş yapmayıp şehri teslim edin demişti. Abdürrahman Paşa, Guli Han hazırlıklarını bitirip mühletin hitamında taarruza geçince, Ali Paşa'nın tenbihine göre Hamadan'ı teslim etmek için ondan muhlet istemişti. Ali Paşa'nın emri gizlice vermiş olduğunun sebebine gelince, o, bu emri açıkca verdiği taktirde muarızları Padişah'ı kendisine karşı kışkırtarak azlini taleb edecekler, Padişah azline razı olmazsa o zaman padişahı tahttan indirecekleri korkusu idi. Kermanşah paşası Cin Hasan Paşa ve, daha evvel dediğimiz gibi Zahdaran kalesine kapanmış olan Timur Paşa, sadrazamın gizli emrinden haberdar değillerdi, çünkü onlar sadrazama sadık adamlar olmadıkları için kendilerine yazılmamıştı.

Abdürrahman Paşa'nın çağrışı üzerine, Timur Paşa 6000 kadar askeriyle beraber Hamadan'a geldi. Günün birinde, Paşa'nın nezdinde yapılan bir müzakere esnasında, Timur, Abdürrahman Paşa'ya, topları kaleden çıkarıp bütün ordu ile İran ordusuna karşı ani bir hücuma geçerek şehrin kuşatılmasına engel olmağı teklif etti. Abdürrahman Paşa, cevaben: «Padişah'tan veya sadrazamdan emir gelmeyince ne topları çıkarabilir, ne de Guli Han'a karşı yürüyebiliriz. Sadrazam bana, sen kalede kal ve şayet Guli Han gelirse Timur Paşa'yı 6000 askerle ona karşı sevket fakat sen şehirde kal ve kaleyi müdafaa et demiştir» dedi. Filvaki, müzakere bittikten sonra, Abdürrahman Paşa, Timur Paşa'yı 6000 askerle beraber, Hamadan'a yaklaşmış olan Guli Han'a karşı sevketti. Askerleri ile beraber hareket eden Timur Paşa, Ulukerd'in yakınında Alimuş denilen çayın kenarına karargâh kurdu. Timur Paşa'nın geldiğini haber alan Guli Han, 12,000 askerle karşısına çıktı, iki kuvvet üç saat savaştı, birbirini kırdılar ve nihayet Timur'un askerleri yenilerek geceleyin Hamadan'a kaçtılar. Timur dahi süratle kendi Zahdaran kalesine iltica etti. Savaşın neticesi ve Timur'un kaçışı üzerine, Abdürrahman Paşa, haremini ve oğul ve kızlarını alıp 45,000 askerle beraber aynı gecede Hamadan'dan çıkarak kaçtı. Sabah, şehirde hiç bir Osmanlı kalmamış, hepsi de kaçıp dağılmışlardı. Guli Han, Timur'un tekrar asker toplayıp kendisini uğraştıracağı endişesiyle onu ele geçirmek için Zah-

30. Malûm olduğu veçhile, bu zamanın sadrazamı Damad İbrahim Paşa idi. Adı geçen sadrazamın Bağdad paşası Ahmed Paşa'ya, İran ile anlaşmağa varmak için gayret etmesine dair vermiş olduğu emir için bk. L. Lockhart, 49, n. 2.

daran kalesine kadar takip etti, fakat Timur, oradan kaçarak henüz Osmanlıların elinde bulunan Tebriz'e gitmişti. Ali Paşa'nın (?), Guli Han geldiğinde savaşmayıp şehri terk etmelerine dair Abdürrahman Paşa ile Hamadandaki diğer iki paşaya yazmış olduğu mektup Timur'un eline geçmişti. Timur bu mektubu yanında sakladı ve iki ay Tebriz paşasına göstermedi.

Guli Han, Hamadan'ın terk edildiğini görünce içeri girdi[31]. Şehirde kalmış Osmanlıları günlerce aratıp toplattı ve yanına getirilenleri de öldürttü. İranlılar aramaları esnasında, Osmanlı memleketinden gelmiş ve dördü ermeni, biri de süryanî olan beş hıristiyanı da tuttular. Bunlar, Bağdad'dan gelmiş Saruhan, Erzurumdan gelen ve lâğımcı ustası olan Karabiber, Muşlu Torun, İstanbullu Hanna ve süryanî Abdi adlarını taşıyan tacirler olup şehirde kalmışlardı. İranlılar onları saklandıkları Frenk papazlarının evinde bulmuşlardı. Guli Han bu adamları sorguya çekerek kimliklerini ve neleri olduğunu sorunca, onlar, başkalarının da şahadetiyle tacir olduklarını ve mallarının cins ve miktarlarını söylediler. Malların değeri sorulunca, Bağdadlı Saruhan, orduya satmak üzere birçok ipekli ve başka şeyler getirmiş olduğunu, bir askerin altı kese değerindeki ipeklileri, yirmidört keselik banzar yaşmağı, onaltı keselik samur zahum satraçı, çilkava ve revendi aldığını fakat ne parayı ne de malları vermediğini söyledi. Guli Han'ın emriyle, malları alan adam bulunup getirilince, Guli Han hepsini elinden alıp kendi evine gönderdi, ermeni tacirine de, teselli olarak : «Seni öldürmeyeceğim, serbestsin, istediğin yere gidebilirsin, fakat mallarını vermeyeceğim, zira onu Allah bana vermiştir. Selâmetle git, Allah sana tekrar versin» dedi. Guli Han, diğer bütün hıristiyanların mallarını da gasp etti ve onları Manase adlı hamadanlı bir ermeniye tevdi ederek, şehirde kaldıkları müddetçe iaşelerini temin etmek, gitmek istedikleri vakit de serbest bırakmak emrini verdi. Birkaç gün sonra, adamların her biri kendi memleketine gitti.

31. 18 haziran 1730.

TEBRİZ'İN ZAPTI

Guli Han, bir ay kadar Hamadan'da kaldıktan sonra, Sünûs şehrini zapt etmek üzere 15,000 kadar askerle beraber hareket ederek adı geçen şehri zapt etti. Şehirde birçok zengin yahudi vardı, Guli Han onları işkenceye tâbi tutarak ellerinden 256 tuman para aldı, türk-iranlıları da aynı suretle tazyik ederek onlardan da, kudretlerine göre 50, 60 ve 100'er kadar tuman aldı. Bundan sonra, Sıfan Verdi adını taşıyan Sünik (Karabağ) hanını, Osmanlıların İran topraklarına taarruz ettikleri vakit şehirleri müdafaa etmektense onlara teslim etmiş olduğu için şiddetle azarladı ve muhakeme ile idam etmek istedi, fakat yakın dostları olan bazı hanların ricası üzerine, elinden 3000 tuman para alarak hayatını bahşetti. Guli Han, bundan sonra, Sünûs şehrinin muhafazasına 2000 asker bırakarak, kendisi, 18,000 askerle beraber Tebriz üzerine yürüdü.

Guli Han, Tebrize altı gün mesafede bulunan ve yerlilerin Sakız dedikleri yere vararak orada üç gün durakladı. Guli Han'ın şehre yaklaştığı Osmanlılar tarafından duyulunca, Timur Paşa, Tebriz paşasına[32] : «Duyduğumuza göre üzerimize yürüyen Guli Han yaklaşmış bulunmaktadır. O gelip şehri kuşatmadan önce, şehirdeki askerler ile çıkıp kendisini geri püskürtelim» dedi. Bu teklifi memnuniyetle kabul eden Tebriz paşası orduyu hazırlamağa konuldu. Fakat onlar henüz hazırlıkla meşgulken, Guli Han, üçüncü günü akşamı ordusunu harekete hazır vaziyete getirip atına bindi ve gece gündüz devamlı bir yürüyüşle altı günlük yolu ertesi gün öğleye kadar kat'etti. Onun ani bir surette Tebriz sınırında görünüşü herkesi hayrete düşürdü. Onun ancak altı gün sonra gelebileceğini zanneden Osmanlılar, şehirden çıkarak Marant tarafına gittiler ve iki ordu orada birbiriyle çarpıştı. Tebriz paşası gizlice kaçtı ve Timur, kalenin içinde 6000 askeriyle beraber savaşta yalnız kaldı. O, Lurikli, Arvanidli ve diğer gaddar milletlere mensup güçlü ve cesur muharipler olan askerleriyle yedi gün şiddetle savaştı. Hakikaten de, 18,000'e karşı 6000 askerle o kadar uzun bir mukavemet şaşılacak şeydi. İki taraftan da pek çok asker öldü. 6000 askerin-

32. Mustafa Paşa.

den 3000'in telef olduğunu gören Timur, zaferden ümidini kesti ve herhangi bir suretle kurtulmak çaresini aramağa başladı. Askerlerini saydıktan sonra, binbaşılarına hitap ederek «İran askerlerinin bizimkine kıyasen pek çok olduğunu ve şehri bu kadar bir kuvvetle kurtarmanın mümkün olmadığını görüyorsunuz. Kaleye kapanmış kalmamızdan hiç bir menfaat beklenmez, çünkü şehir er geç elimizden çıkacaktır, binaenaleyh, niçin boş yere telef olalım? Kaleden geniş meydana çıkıp savaşalım, yendiğimiz taktirde şehir elimizde kalır, şayet onlar bizi yenseler Erevan'a kaçarak canımızı kurtarırız» dedi. Binbaşılar buna muvafakat gösterdiler ve Timur, askerlerin çoğunu kalede bırakarak, kalan askerle beraber, Guli Han'a karşı savaşmak üzere dışarı çıktı. Timur'un kendisi zırh giymiş, atını da aynı surette zırhla kaplatmıştı. 2800 Osmanlı askeri ile 18,000 İranlı arasında şiddetli bir çarpışma oldu. Osmanlıların çoğu maktul düştü ve Timur ancak 300 askerle beraber Erevan'a doğru kaçtı[33]. Tebriz paşasını bulan Timur, kendisini yalnız bırakıp kaçmış olduğu için onu öldürmek istedi ise de, o kaçtı.

Tebriz'i zapt eden Guli Han, orada bulduğu bütün Osmanlıları kılıçtan geçirtti. Osmanlıların şehrin içinde yapmış oldukları tahkimatı temelinden yıktırdı ve Erevan üzerine yürümek için 37,000 asker toplayıncaya kadar iki ay orada kaldı.

Ordularının başına gelen bütün bu olaylardan ve şehirlerin elden çıkmasından Osmanlı padişahının hiçbir haberi yoktu. Haberdar olan yalnız sadrazamdı, çünkü, yukarıda anlattığımız gibi, şehirlerin İranlılara terk edilmesine dair üç paşaya verilen emri tek başına vermişti.

33. Tebriz'in zapti tarihi : 12 ağustos 1730.

HERAT'IN MUHASARASI VE ZAPTI

Guli Han, oniki günlük mesafede olan Erevan'a karşı yürümek için Tebriz'de asker toplamakta iken, Afganların 40,000 askerle Herat'tan Meşhet üzerine yürümeğe hazırlandıklarını haber aldı. Guli Han, bu haberi tahkik ettikten sonra, Erevan'a gitmekten vaz geçip Meşhet yani Hosasan'a gitti ve birkaç gün orada kalarak ordusunu tanzim ettikten sonra, şedid muharipler olup «Kılçlı Afganlar» denilen Afganlara karşı Herat'a yürüdü.

Herat Afganları İranlılarla karşılaştılar ve oniki gün gece gündüz sürekli savaşlar yapıldı. Nihayet, Afganlar geri çekildiler ve çok metin bir vaziyette olan şehirlerine girerek oraya kapandılar. Birkaç gün dışarı çıkmayan Afganlar, daha sonra birkaç defa İranlılara karşı taarruza geçtilerse de, onları yenemediler ve birçokları kılıçtan geçirildi. Şehrin doksanbir günlük muhasarası neticesinde, içerdekiler o kadar aç kaldılar ki birbirini yemeğe başladılar. Onların bu vaziyetini duyan Guli Han, askerlerine, yiyecek aramak için kaleden çıkıp İran ordusuna giren Afganlara dokunmamak emrini verdi. Açlıktan kıvranan Afganlar, karınlarını doyurmak için yavaş yavaş gelip ordunun etrafında dolaşmağa başladılar, Guli Han'ın askerleri de onları doyurup selâmetle geri yolluyorlardı. Nihayet, kumandanları da dışarı çıkınca, askerler onu tutup Guli Han'ın yanına götürdüler. Guli Han ona büyük hüsnükabul ve iltifat gösterdi, hılat giydirdi ve yanına alıkoydu.

Guli Han bu hile ve riyakârlıkla Herat'ı işgal ederek[34] Afgan büyüklerini tatlılıkla kazandı ve onları kendi ordusuna kumandanlık mevkilerine getirdi. Guli Han, şehrin ileri gelen ailelerini esir etmektense onları İran'ın muhtelif şehirlerine dağıtarak kendilerini oralarda iskân ettirdi[35]. O, aynı

34. 27 şubat 1732.

35. Nadir, Herat'ın zaptından sonra, teslim olan Allah Yar Han'ı adamları ile beraber Multan'a sürmüş, daha evvel Afşar kabilesinden 6000 kişiye yaptığı gibi, bu defa da Abdali aşiretine mensup 60000 kişiyi Horasan, Nişapur ve Damgan'a nakletmiştir (L. Lockhart, 54).

zamanda, Afgan askerlerini itaat ettirerek kendi emri altına aldı[36]. Guli Han, bundan sonra, kendi adamlarından birisini Herat'ın başına geçirdi, kendisi de Meşhed yani Horasan'a gitti.

Bu zamanlarda, Özbek memleketinde zuhur eden bir şaki, birçok yerlere akın ederek tahribat ve katliâm yapmakta idi. Özbek hükümdarı ise onu ele geçiremiyordu. Adamın Horasan sınırlarında dolaşmakta olduğunu duyan Guli Han, 3000 askerle üzerine yürüdü, şakinin adamlarını öldürdü, kendisini de tutup Meşhed'e götürdü ve onu elli gün hapsettikten sonra öldürdü. Özbek hükümdarı bunu duyunca çok sevindi. Bundan sonra, Guli Han, Özbek hükümdarına elçi göndererek ondan bin tuman para göndermesini taleb etti, aksi halde kendisine karşı yürüyeceğini söyledi. Özbek hükümdarı ise, Guli Han'ın bu talebini duyunca, elçiyi tutup hapsetti. Bunun üzerine, Guli Han Özbeklere karşı harbe hazırlandı.

Olayların seyrini burada kesip, daha evvel Osmanlılarla geçen vakaları az çok hikâye etmek daha uygun olacaktır.

36. Nadir Han, ilerde İran'ın mutlak hakimi olmak hususunda beslediği niyetini gerçekleştirmek için İranlılara itimad etmediğinden, ordusunu Türkmenlerle yaptığı gibi, Abdali aşiretine mensup muhariplerle kuvvetlendirmiştir (L. Lockhart, 54).

HEMEDEN'IN OSMANLILAR TARAFINDAN ZAPTI

Tebriz havalisinde savaştıktan sonra kaçmış olan Timur, Osmanlı sadrazamı Ali Paşa'nın?, savaş yapmayıp şehirleri Guli Han'a teslim etmeleri için Tebriz paşasına ve diğer üç paşaya yazmış olduğu mektubu tesadüfen ele geçirmişti. Timur bu mektubu alıp İstanbul'a gitti, huzura çıkarak Padişah'a gösterdi ve bu yazı yüzünden kaç şehirin İranlıların eline verdiğini anlatarak paşaları birçok şeyle itham etti. Bu olaylardan hiç haberi olmayan Padişah, son derece hiddetlendi ve sadrazamı idam ettirip yerine başka birisini tayin etti[37]. Sadrazamın yaptığını duyan kullar, yani askerler, padişaha şikâyet ederek, İranlılarla aslâ barışamayacaklarını, çünkü «askerî sınıfının (sembolü olan) kazanın onların eline geçmiş olması bizim için tahammül edilmez bir hakarettir, savaşacak ve kazanı geri alacağız» dediler[38].

Bunun üzerine, Padişah, Bağdad paşasına derhal emir göndererek Hemedan'a karşı yürümek için kendisini serdar tayin ettiğini bildirdi. Bağdad paşası, bu emri alınca, 6000 piyede ve 3000 sipahiye ilâveten 5000 arap, 6000 kürd, 6000 de baçilan ve diğer kabilelerden topladığı askerle 26,000 kişilik bir ordu teşkil etti ve her türlü hazırlığı yaptıktan sonra Hemedan'a karşı yürüdü. Paşa, şehrin yakınında Laklar denilen yere karargâh kurarak askerlerini harp nizamına koydu, istihkâmlar yaptırdı ve şehri kuşatmağa başladı.

İsfahan'da bulunan Şah Tahmas, bunu haber alınca, Ahmed Paşa oraya varmadan evvel, şehrin müdafaası için 100,000 askerle beraber oraya gitti. O esnada Horasan'da bulunup Osmanlıların geldiğini duymuş olan Guli Han, Şah Tahmas'ın korkaklığını bildiği için, kendisi gelinceye kadar Osmanlılarla savaşa tutuşmamasını ona evvelden yazmıştı. Kızıl-tepe denilen yerde ordu kurmuş olan Şah, Osmanlıların durmadan ilerlemekte ol-

37. Bilindiği gibi, sadrazam Damad İbrahim Paşa, Patrona isyanı neticesinde 1730'da idam edilmiş, yerine Silahdar Mehmed Paşa sadarete getirilmiştir.

38. Metnin burasında, hâşiye olarak «Sultanı değiştirip yerine kardeşi Sultan Mahmud'u tahta çıkardılar» ilâvesi vardır.

duklarını görünce, Guli Han'ın tenbihlerine kulak asmayarak onlara karşı cephe aldı. İki ordu çarpıştı, ova ölülerin kanı ile boyandı. Savaşta 38,000 İran askeri telef oldu, kalanlar da kaçtılar. O kadar çok askerle gelmiş olan ve Osmanlılara karşı gelemeyeceğini anlayan Şah, kendisi de İsfahan'a geri döndü[39].

Şah Tahmas, İsfahan'a döndükten sonra, Osmanlı askerlerinin başkumandanı olan Ahmed Paşa ile müzakere etmek ve Hemedan'ı vermekle barış aktetmek için Mayyar adlı han'ı elçi gönderdi. Bunu kabul eden Ahmed Paşa, Hemedan'ı alıp sulh aktetti[40] ve ordusunun sağ cenah kumandanı olan İbrahim adlı birisini şehre vali tayin ettikten sonra kendisi Bağdad'a döndü.

39. İranlıların ağır mağlûbiyetiyle sonuçlanan bu muharebe için bk. Uzunçarşılı, IV. 220 ve L. Lockhart, 56.

40. 1732'de akt edilen bu barışın şartları için bk. Uzunçarşılı, IV. 222.

GULİ HAN, ŞAH'I İNDİRİP HAKİMİYETİ ELİNE ALIR

Bu zamanda Horasan'da bulunan Guli Han, Afganlarla savaşmakta idi. Guli Han, İsfan'a karşı yürümekte olan Afgan Abdeli'nin yolunu kesti ve otuziki gün savaşarak bütün Afgan askerlerini kılıçtan geçirdikten sonra Horasan'a döndü.

Şah Tahmas'ın Osmanlılarla yaptığı savaşı, korkaklığı yüzünden askerlerinin nasıl telef olduğunu ve Hemedan'ı onlara verip barış aktettiğini duyan Guli Han, son derece hiddetlendi ve hakimiyeti olduğu gibi eline almak için Şah'ı tutup hapsetmek için bir plân düşünmeğe başladı. Guli Han, Şah Tahmas korkak ve düşüncesiz bir adam olduğundan onun bütün yaptıklarının memleketin hayrına değil bilâkis mahvına sebep olacağını biliyordu. Bundan dolayı, büyük bir ordu ile beraber İsfahan'a gitmeğe hazırlandı. Hepsi de zırh giymiş 48,000 atlı ve 6000 piyade askerinin başına geçen Guli Han, Horasan'dan hareket ederek İsfahan'a geldi, fakat şehre girmeyip biraz uzakta bulunan Arşavâbâd denilen bir yerde karargâh kurdu. Guli Han daha gelmeden, Şah'ın ekâbirinden bazıları, kendisine : «Efendimiz, Guli Han iyi niyetle gelmiyor, zira kendisi hakkında duyduklarımıza ve yaptığı işlerden anladığımıza göre, hilekârlıkla seni düşürmek ve hakimiyetini gasp etmek için geliyor. Görmüyorsunuz? iyi niyetli ise niçin o kadar büyük bir ordu ile geliyor?» gibi sözlerle kendisini defalarca ikaza çalıştılarsa da, Şah onlara inanmadı. Şahı kandırmağa çalışan ekâbirden başka, Guli Han'ın hilesinden ve Şah'ın başına gelecek felâketlerden haberdar olan ermeni ileri gelenlerinden olup Şah'ın kabiliyetli bir müşaviri olan David Beg, kendisi de üç gün sonra geceleyin Şah'ın huzuruna çıkıp onunla gizlice başbaşa ve dostça konuşarak : «Emin ol ki Guli Han iyi niyetle değil, seni hapsetmek ve hakimiyetini elinden almak için gelmektedir. O esasen yaklaşmıştır ve öbür gün burada olacaktır. Ondan sakınmaya bakın» dedi. Bunun üzerine Şah'ın aklı başına geldi ve düşünmeğe başladı. Sıkıntıdan gözüne uyku girmedi ve o gece sabaha kadar uyuyamadı. Sabah olunca da, Şah, bütün ekâbirini saraya çağırdı ve onlarla müzakere ettikten sonra, 54,000 askerle beraber İsfahan'a gelmekte olan Guli Han'dan sakınmak ve her

ihtimale karşı hazır olmak için, şehirdeki bütün askerle beraber şehir dışına çıkmağa karar verdi. Şah Tahmas önceleri bu suretle dikkatli davrandı ise de, sonra, hikâye edeceğimiz gibi, onun (GuliHan'ın) riyakârlığına aldanarak ağının içine düştü.

İmdi, Guli Han gelip şehrin bir az uzağında karargâh kurunca, Şah'ın, yaptığını görüp planını sezmiş olduğuna dair şüphelenmeğe başladı. Atından inerek, kumandanlarından birkaçı ile beraber yaya olarak Şah'ı selâmlamağa geldi ve önünde secde ederek: «Haşmetlu efendim, niçin böyle açık havada durmuşsunuz? Olmaya ki hakkımda bazı yalan şeyler duymuş ve sadakatımdan şüphe ediyorsunuz. Şayet öyle ise, bilin ki onlar düşmanların sözleridir. Zira,ben eskiden beri efendime yürekle hizmet ettiğim, bütün emirlerini yerine getirdiğim ve istedikleri yere gittiğim gibi, şimdi de emirlerinizi ifa etmek üzere ayağınıza gelmiş bulunuyorum, çünkü efendimin emri olmadan kendi kendime hiç bir işe girişmem. Horasan'a veya Kezbin'e gitmek veya Osmanlılara karşı yürümek emrini verseniz derhal giderim. Ne emredersen emre âmâde bir uşak gibi yapmağa mecburum» dedi. Guli Han böyle tatlı sözlerle Şah'ı kandırarak onu şehre dönmeğe razı etti. Şah Tahmas şehre girdikten sonra Guli Han'ı çeğırdı ve iltifat ederek yanına oturttu, askerlerini şehrin içine alıp kendisinin de şehirde oturmasını söyledi, fakat Guli Han, cevaben: «Efendimin emri başımın üstündedir, lakin bütün askerlerimi şehre sokarsam halka çok eziyet vereceklerdir» diyerek Şah'ı bu fikrinden caydırdı. Böylece, Guli Han'ın askerleri şehir dışında kaldılar.

Guli Han, bundan sonra, riyakârane tavazu ve türlü müdahânelerle Şah'ı devletin idaresini ve ordu kumandanlığını tamamiyle kendisine tevdi edecek kadar meftun etti. Şah, ekâbirine: «Guli Han istediğini yapmakta salahiyetlidir, yapacakları önceden kabulumdur» diyordu. Guli Han'a da: «İstediğini yap, fakat yalnız Osmanlılarla aktettiğim barışı bozma ve onlarla savaşma, zira bir hükümdarın sözünü ters çevirmek iyi bir şey değildir» dedi. Guli Han da : «Efendimin emrine göre hareket edeceğim» cevabını verdi. Guli Han, kaçan olup olmadığını anlamak için bütün asker ve zabitlerinin sayımını yaptı. Aynı şeyi Şah'ın askerleri için de yaptı. O, bu sayım işini sık sık yapıyor ve iki ordunun miktarını kurnazlıkla karşılaştırıyordu. Şah, onun yaptığının iyi olduğuna inanmış olup buna hiç karışmazdı.

Kurnaz adam (Guli Han) daha sonra, Şah'ın askerlerini öteye beriye dağıtmağa başlayıp onlardan 6000'i Tebriz'e, 5000'i Kazvin'e, 2000'i de

Mazandaran'a gönderdi. Sonra, Şah'ı sık sık ziyaret ederek türlü riyâlarla kendisine olan muhabbet ve itimadını çoğalttı. Bir gün, Şah'ın kendisini davet ettiği ziyafetine gitti ve onu çok sevindirdi. Altı gün sonra da, memleketine döneceğine dair önceden rivayet çıkartmış olup: «Ben kendi memleketime gideceğim. Gitmeden önce kulunuzun fakirhânesine şeref vererek mutevazı sofrasını şereflendirmeğe tenezzül buyurmasını hükümdar efendimden rica ederim» diyerek, Şah'ı güya veda ziyafetine davet etti. Şah, daveti kabul ederek, onun bir kırala lâyık ihtişamla düzenlediği ziyafetine gitti. Ziyafet ve şenliğin devamı sırasında, Şah'ın en neşeli bir anında Guli Han: «Hükümdar efendimden bir ricam vardır, yerine getirmesini çok istirham eylerim» deyince, Şah: «İste, yapayım» dedi. Guli Han: «Şarap içtiğinizi duymuşumdur. Daha çok şenlenmeniz için sofraya biraz şarap getirilmesine emir buyurun» dedi. Şah da: «İyi söyledin, şarap getirilsin» deyince, Guli Han Cülfa ermenilerine adam gönderdi ve *kalender* Ohannes'in evinden 30 testi şarap getirildi. Gecenin geç saatlerine kadar yiyip içildi ve Şah kendinden geçinceye kadar pek çok şarap içti. Gece yarısında, Guli Han, Şah'ın muhafızlarına: «Şah uyuyor, siz de gidin istirahat edin» dedi. Şah o esnada bir odanın içinde yalnız olarak derin bir uykuya dalmıştı. Muhafızlar uzaklaşınca, Guli Han, yalnızca Şah'ın uyuduğu odaya girdi, yüzüne bir tokat attı, çağırdığı birkaç güçlü adama onu el ve ayaklarından bağlattı ve bir odaya kapattırdı. Sabah olunca da, Guli Han, yaptığı iş henüz duyulmadan, Şah'ın bütün ekâbirini süratle tutturup öldürttü. Bu iş de bittikten sonra, Guli Han saraya girerek Şah'ın karısını, hemşiresini ve akraba ve diğer kızlarını alıp kendi evine götürdü. Guli Han, Şah'ın hemşiresi ile evlendi, diğer kadınları cariye olarak alıkoydu, annesini de Şah ile beraber Horasan'a yolladı[41]. Şah'ın tutulmuş ve annesiyle beraber Horasan'a yollandığını duyan halk çok heyecanlandı, derin bir yeise kapıldı fakat kimse yardıma koşup onu kurtaramazdı.

Guli Han, Şah'ı Horasan'a yolladıktan sonra, kendisi İsfahan'da oturup devleti idare etmeğe başladı. Birkaç gün sonra bütün kumandan ve birçok zabitlerini yanına çağırarak: «Sizi niçin çağırdım, bilir misiniz?» diye sorunca, onlar: «Bilmiyoruz, fakat efendimizin bütün emirlerine âmâdeyiz» cevabını verdiler. Bunun üzerine, Guli Han: «Sizi çağırmamın sebebi şudur: Horasan'a yolladığım Şah'ın oğlunu tahta çıkaralım, İran devletinin paraları onun adı ile basılsın, bütün devlet işleri onun namına yapılsın ve

41. 22 ağustos 1732. Tahmas'ın tahttan düşürülmesi olayı için bk. L. Lockhart, 61-63.

onun adına savaşalım, zira onun yıldızı çok parlaktır. Sarhoş ve akılsız bir adam olan babası Şah Tahmas, memleketi müdafaa etmekten aciz olduğu için belki iyileşir ve bunaklığı geçer diye Horasan'a yolladım» diyerek onların fikirlerini asıl maksadına göre hazırlamağa çalışıyordu. Guli Han'ın tahta çıkartmak istediği Abbas adını taşıyan şehzade ise henüz altı aylık bir çocuktu. Guli Han, askerlerin muvafakatı ile adı geçen çocuğu babasının yerine Şah ilân etti ve büyütülmesi için Kazvin'e gönderdi. Guli Han, böylece askerleri ve halkı kandırarak sükûneti temin etti. Hiçbir gürültü ve kargaşalık çıkmadığından başka, tedbirliliği ve zekâsı methedildi.

BAĞDAD'A KARŞI YÜRÜYÜŞ

Guli Han'ın Şah Tahmas'a yaptıklarını duyan Bahtiyarîler, birleşerek kendilerinden birisini şah ilân ettiler ve intikam almak için asker toplayarak İsfahan'a karşı yürüdüler. Onlar, İsfahan havalisindeki köylere akınlar yaparak birçok insanı esarete ve katliâma uğrattılar. Bahtiyarîler, bu suretle doksan yedi köyü yağma ve tahrib ettiler.

Bunu haber alan Guli Han, birçok askerle Bahtiyarîlerin üzerine yürüdü. Bahtiyarîler ise, onun kendi ülkelerine yaklaştığını görünce Çımlan adını taşıyan kaleye iltica ederek oraya kapandılar. Bir yanda Abukuran denilen nehrin aktığı, diğer tarafında da yüksek sarp dağlar bulunan adı geçen kale çok metin bir mevki idi. Bundan dolayı, Guli Han, kaleyi bırakıp Arap, Lur, Koriçi ve Şia gibi karışık bir halkla meskûn Havza'ya girdi. Havza sahibi Ali Mardan Han, Guli Han'ın geldiğini duyunca, kıymetli hediyelerle onu karşıladı. Guli Han ona iltifat ederek hılat giydirdi ve onu Bahtiyarilere karşı yürümek üzere kumandan tayin ettikten sonra, kendisi Kermanşah'a geldi. Otuz gün Kermanşah'ta kalan Guli Han, Bağdad'a karşı yürümek üzere ordusunu tanzim ettikten sonra hareket etti. Önce Maydas'a oradan Hasanova'ya, oradan Kerind'e, oradan da farsçada «Gençler Dağı» anlamında olan Pulikul'a geldi. Pulikul, yaşlılar için çok zor bir geçid olduğundan ona aynı ad verilmiştir. Guli Han, Osmanlı ve İran sınırlarını ayıran ve tek yol olan Pulikul geçidinde hiçbir gelen geçene raslamadı. Aynı yolun üzerinde bulunup Hunai Mehmun denilen bir kervansarayda, yolu muhafaza eden Osmanlı askerleri vardı. Bundan esasen haberdar olan Guli Han, askerlerine o yoldan geçmeyip atlarını yedeğe alarak geceleyin dağa çıkmak ve oradan ilerlemek emrini verdi. Kendisi de aynı suretle ordunun önünden gidiyordu. İranlılar dağı aşarak, sabah olunca, Osmanlı askerlerinin haberi olmadan sınırı geçip Kazov'a girdiler. Buranın Ahmed Beg adlı kumandanının Guli Han'ın gelişinden hiç haberi yoktu, çünkü yola muhafızlar koymuş olduğundan İranlıların kimsenin haberi olmadan geçebileceklerine inanmıyordu. İmdi, Ahmed Beg, Guli Han'ın ansızın zuhur ettiğini görünce 6000 askerle ona karşı çıktı ve sabahtan akşama kadar savaştılar. Ahmed Beg yenildi, askerleri kılıçtan geçirildi, ken-

disi de kaçtı. Kaçar kabilesinden bir asker onu bir saat kadar takib ederek arkasından yetişti, okla başından vurdu ve tutup Guli Han'a götürünce kendisine 113 tuman mükâfat verildi.

Guli Han, altı gün Kazov'da kaldıktan sonra Bağdad yolunu tuttu. Üç saat yürüdükten sonra Zangara-su denilen bir çaya geldiler. Çay o günlerde taşmış olduğundan, Guli Han, suyu geçip geçemeyeceğini düşünüp bir saat bekledi. Sonra, atlı askerlerine hitaben: «Beni seven arkamdan atı ile suyu geçsin» diyerek önce kendisi çaya girdi ve karşıya geçti. Askerler kendisini takip ettilerse de yüz kadarı batarak boğuldular. Piyadeler de kıyıda kaldılar. Guli Han, piyadelerin geçişi için, uçları kıyılara bağlı iki zincirin arasında yerleştirdiği ve üzerine toprak serili tahtalarla bir köprü yaptırarak önce askerlerini, arkasından da top ve diğer harp malzemesini geçirtti.

Guli Han önce Bağdad üzerine yürümek niyetinde idi, fakat sonra fikrini değiştirerek Kerkük'e karşı yürüdü. Leylan denilen bir köye geldiği vakit, aynı mezhepten olan halk Iranlıları memnuniyetle kabul etti. Guli Han, köy reisini silâhlandırdı, klavuz olarak beraberine aldı ve Leylan'dan hareketle Bağdad'a doğru yürümeğe başladı. İran ordusu Karatepe'de durduktan sonra Kızrabad'a geldi, halkı Bağdad'a kaçmış olduğundan burasını ıssız bir halde buldular. Guli Han'ın değişik istikametlerde yürümekten maksadı, yerli köylere karşı savaşmayıp Osmanlıları doğrudan doğruya savaşa teşvik etmekti. Böylece, Kızrabad'dan hareket eden İranlılar Mandali'ye, oradan da Hila'ya gittiler. Onlar daha Hila'ya varmadan, önceden kararlaştırılmış olduğu gibi, Ali Mardan ve Baba adlı iki İran hanı, askerleri ile beraber geldiler. Bunun üzerine, Guli Han, Hila'ya gitmeyip adları geçen iki hanı oraya sevketti, kendisi de birkaç gün sonra Bağdad'a karşı yürüdü. Bağdad'a yaklaşan Guli Han, şehrin bir saat mesafesinde bulunan İmamâzâm denilen yerde karargâh kurdu. Guli Han, oradaki birçok arap şeyhlerine büyük iltifat gösterip onlara hılat giydirdi, onlar da birçok yerlerdeki imamlara yazdıkları mektuplarla Guli Han'dan sitayişle bahsederek ona tâbi olmalarını hararetle tavsiye ettiler. İmamlar, halkları ile beraber gönül rızası ile aynen hareket ettiler[42].

42. Nadir'in, isyan etmiş olan Bahtiyarîlere karşı hareketi ve Bağdad'a yürüyüşü için bk. L. Lockhart, 65-67.

BAĞDAD MUHASARASI

Bu sırada, Hil'a karşı sevk edilmiş olan Ali Mardan ve Baba hanların orasını işgal etmiş ve Şadik-su'yunu geçerek İmali veya İmamusa üzerine yürümekte oldukları haber alındı. Guli Han, onların esasen tâbi olduklarını bildirip oraya yürümemeleri için hanlara derhal emir gönderdi. Bunun üzerine, adları geçen hanlar, askerleriyle beraber Bağdad'a doğru yürüyerek nehrin ötesinde o kadar çok Osmanlı askerini öldürdüler ki rivayete göre, yerleri kaplayan cesetlerin kokusundan uzun bir zaman oralardan geçilemedi. Bundan sonra, Baba Han, nehrin ötesinde Bağdad'ın karşısında büyük bir şehir olan Karşıyaka denilen yerde ordu kurdu. Baba ve Mardan hanlar gelince, kendileri o taraftan, Guli Han da beri taraftan Bağdad'ı kuşattılar. Fakat topları yoktu, çünkü Guli Han, şehir ve kalelere ansızın hücum ettiği için beraberine top almıyordu. Bundan dolayı, muhasara kırk gün sürdükten sonra, Kazov'da bırakmış oldukları topları getirip şehri dövmeğe başladılar. İranlılar kalenin içine, Osmanlılar da onların ordusunun içine gülle atıyorlardı. Fakat Osmanlıların topları daha büyük ve birisi de seksen libra barut alacak kadar muazzam bir top olduğundan, İran ordusu uzaktan savaşmakta olduğu halde, Osmanlıların büyük topla attıkları gülle ordunun içine düşerek bir defasında yüz kişiyi öldürdü. Bunun üzerine, Guli Han, cephesini geriye aldı. Gülleler kendisine yetişmiyorsa da, kendi topları da menzil dışı kalmış olup kaleyi dövemiyordu. Böylelikle, ellibeş gün top atmadan beklediler. Osmanlılar büyük toplarını bir defa daha attılarsa da, patlama o kadar şiddetli oldu ki kale duvarları çatladı ve birçok ev de yıkıldı. Bunun üzerine, aynı topu bir daha atmadılar.

Muhasara ellibeş gün sürdükten sonra, Osmanlılar, kalenin Beyaz Kapı ve İmamâzâm denilen kapılardan ani bir çıkış yaptılar. Beyaz Kapı'dan 24,000, İmamâzâm'dan da 10,000 asker çıktı, fakat Paşa[43] kendisi çıkmadı, halkın da çıkmasına izin vermedi, çünkü şehir halkının yarısı İranlı olduğundan, İran ordusuna katılmalarından şüpheleniyordu. Osmanlıların taarruza geçtiğini gören Guli Han, cephesini topsuz olarak ilerletti. Osman-

43. Ahmed Paşa.

lılar beraber getirdikleri on topu atmağa başlayınca, Guli Han, onlardan sakınmak için ordusunu dört kola ayırdı. Osmanlılar topları bir defa ateşledikten sonra ikinci atış için doldurmakla meşgulken İranlılar dört taraftan yaptıkları akınla buna mani oldular. Böylelikle iki ordu iç içe girerek kılıç ve tüfenkle yedi saat savaştılar. Osmanlı askerleri yenilerek şehre kaçtılar ve bir daha çıkmadılar. Guli Han, şehri seksen sekiz gün muhasara altında tuttu. Bunun neticesinde şehirde o kadar şiddetli bir açlık zuhur etti ki köpek etinin okkası 40 marçil kadar yükseldi, o da bulunmuyordu. Guli Han'ın Ninova (Basra?) tarafına sevkettiiğ askerler o havalideki köy ve kasabaları tahrib ve yağma ettiler, genç adamları öldürdüler, çocuk ve kadınları da esir ettiler, fakat yeteri kadar askerleri olmadığından Ninova'ya yaklaşmayıp Türklerin Yunus dedikleri yere kadar gittikten sonra geri geldiler.

Bağdad muhasarası dokuz ay devam ettikten sonra, Osmanlı Padişahı Sultan Mahmud, Topal Osman Paşa'yı 250,000 askerle[44] Guli Han'a karşı sevketti. Bunu haber alan Guli Han, şehre elçi göndererek, Ahmed Paşa'ya kaleyi teslim etmek şartiyle sulh teklif etti. Ahmed Paşa, cevaben: «Kaleyi niçin istiyorsun? Osmanlı askerleriyle savaş ve onları yenebilirsen kaleyi al» dedi[45]. Topal Osman Paşa, Bağdad yakınlarına gelip kalenin önünde 6000 asker bıraktıktan sonra, ordusunun kalan kısmı ile Guli Han'a karşı süratle hareket ederek nehri onlardan evvel işgal etti ve savaşa hazırlandı. Osman Paşa'nın 105 pâre topu vardı, fakat Guli Han top getirmemişti. Guli Han, 12,000 tüfenkli askerle ileri atıldı ve iki kuvvet birbiriyle çarpıştı. Osmanlılar yenilerek nehrin yakınında bulunan büyük ve derin bir derenin içine çekildiler ve orada siper arkasından ateş ederek, açıkta bulunan İranlıları isabetli atışlarla vurmağa başladılar. Daha evvel söylediğimiz gibi, nehir Osmanlıların işgalinde bulunduğundan, İranlılar susuzluktan yanmağa başlayınca, Guli Han, cephedeki tüfenklileri yarım saat uzakta su içmeğe yolladı. Bunun üzerine, siperlerinden çıkan Osmanlı askerleri İranlıların üzerine dolu sağanağı gibi kurşun yadırmağa başladılar ve cephelerini bozarak onları darmadağın bir halde kaçmağa zorladılar. Kaçan İranlı askerlerden az sayıda atlılar kurtuldu, piyade askerler ise kâmilen kılıçtan geçirildi. İranlıların uğradıkları hezimet yalnız susuzluk yüzünden değildi. Savaş başladıktan bir saat sonra, İran cephesine karşı olarak çıkan şiddetli bir bora,

44. 80000 Rumeli askeri (L. Lockhart, 69).

45. Ahmed Paşa, Topal Osman Paşa'nın yardıma gelmekte olduğunu bildiği için şehri teslim etmek hususunda (13 temmuza kadar) mühlet tayin etmiştir (L. Lockhart, 69).

askerlerin gözlerini kum ve barut dumanı ile tıkıyor, bundan başka o memlekete has yaz sıcağı da onları yakıp kavuruyordu. Dağılan askerin bir kısmı Mandalya, bir kısmı Kızrâbâd, bir kısmı da Kazov taraflarına gittiler. Guli Han ise meçhul bir tarafa gitmiş olup, sağ veya ölmüş olduğu bilinmiyordu[46].

İran ordusunda, kumandaları altında yüzlerce asker bulunan ve Goretzitsi Beg denilen Davit, Adomyanoğlu Abican, Çapinli Aydin Begoğlu Ağacan, Kabanlı Musisyanoğlu Balik, Cadakeryan Topuzoğlu Haknazar adlarını taşıyan altı ermeni yüzbaşı vardı. Bunlardan Haknazar, kimsenin haberi olmadan, Guli Han ile beraber kaçmıştı, diğerleri ise Kazov şehrine gitmişlerdi. Orada bulunan Can adlı bir İsfahanlı han, ermenilere : «Siz buradan bir yere gitmeyin, ben sizinle beraber Osmanlılara karşı yürüyeceğim» dedi ise de, onlar kendisini dinlemediler ve : «Biz Guli Han bulununcaya kadar Osmanlılara karşı çıkmayız» dediler ve oradan çıkıp Hemedan'a, oradan da Kermanşah'a geldiler. Bir gün de, Hemedan hanı'nın şenlik yaptığı, Guli Han'ın gelmiş olduğu ve askerlerin dağılmayıp yanına gelmeleri için yollarda kolcular koymuş olduğu duyuldu. Böylece, sağ kalan askerler etrafına toplanınca, Guli Han sayım yaparak altı hanın da sağ kalmış olduğunu gördü, rütbeli 112 zabiti korkaklıkları için öldürdü, eksilmiş ordusunu mümkün olduğu kadar tamamlattı ve ölen kumandanların yerine başkalarını tayin etti. İran ordusunun 52,000 askerinden yalnız 15,000 kişi kalmıştı. Guli Han, bu 15,000 askerle Topal Osman Paşa'ya karşı yürümeğe hazırlandı ve Hemedan'dan hareketle onbeş günlük yolu yedi günde kat'ederek Kazov'a, oradan da üç günlük süratli bir yürüyüşle Kerkük'e vardıktan sonra, geceleyin bir dağ yolunu geçerek sabahleyin ani olarak Osman Paşa'nın ordusunun üzerine atıldı. Osmanlı askerleri o anda henüz uykuda olduklarından paniğe kapıldılar, 45,000 kadarı kılıçtan geçirildi[47], bir kısmı ise kaçabildi. Osman Paşa da tutulmuş olup, Guli Han başını keserek Bağdad'a Ahmed Paşa'ya gönderdi[48].

46. Bu muharebede İranlılardan 30000 kişi ölmüş, 3000 kişi esir düşmüş, bütün top ve mühimmatları da, 20000 ölü vermiş olan Osmanlıların eline düşmüştür (L. Lockhart, 70).

47. Türklerin kaybı, ölü ve esir olarak 20000 kadardı (L. Lockhart, 74).

48. 9 ekim 1733. Çarpışmada vurulmuş olan Osman Paşa'nın başı, bir mızrağın ucuna geçirilmiş olduğu halde Nadir'e getirilmiş, o da Paşa'nın cesedini getirterek başı ile beraber, esir edilmiş olan Kadı Abdül Kasım Efendiye teslim etmiş ve Bağdad'a göndermiştir (L. Lockhart, 74).

Guli Han, bundan sonra, Bağdad üzerine yürüdü, fakat savaşmadı. Ahmed Paşa ile barış aktetti[49], kendisi ile kardeş muamelesi yaptı ve onun padişahına karşı gösterdiği sadakatına hayranlığını ifade ederek: «O derece yüksek sadakatın için yüreğimde sana karşı derin bir dostluk hissi uyandı, çünkü şehrini dokuz ay muhasara ettiğim ve açlık ve kılıçla son derece sıkıştırdığım halde, sen devletinin ve sultanının şerefini korudun. Bundan sonra aramızda düşmanlık değil, ölünceye kadar kardeş sevgisi devam etsin» dedi.

49. 9 aralık 1733'de Ahmed Paşa ile Nadir arasında aktedilen anlaşmaya göre : 1) Son on sene zarfında Türkler tarafından işgal edilen yerler (Erevan, Gence, Şirvan, Tiflis ve Kakhet dahil) İran'a iade edilecek ve 1639 barışı ile tespit edilmiş olan sınır tanınacaktı; 2) Esirler mübadele edilecek, zapt edilen toplar iade edilecekti; 3) Türk topraklarına hacca giden İranlılara her türlü kolaylık gösterilecekti.

Bu barış, Bâb-ı Âli tarafından tasvib edilmemiştir.

GULİ HAN'IN BAHTİYARÎLER'E VE ŞİRAZ'A KARŞI YÜRÜMESİ

Bağdad'dan Havza'ya giden Guli Han, Ali Mardan ve Baba hanlarını beraber alarak Bahtiyarîlere karşı yürüdü. Bahtiyarîler Guli Han'ın Osmanlılara yenildiğini duyunca isyan etmiş, Ali Han adlı birisini kendilerine şah ilân etmiş ve bütün İran'a hâkim olmak için İsfahan'a karşı yürümek üzere asker toplamışlardı. Osman Paşa ile savaştığı vakit 90,000 askere malik olan Guli Han'ın şimdi yalnız 15,000 askeri kalmıştı, fakat Ali Mardan ve Baba hanların müştereken 30,000 askeri vardı. Guli Han bunları da kendi ordusuna katarak 45,000 kişilik bir ordu ile Bahtiyarî'ye yakın Çımlah denilen yere gitti. Bahtiyarîler onsekiz gün şiddetle karşı koydularsa da pek çokları telef oldu. Şehri zapteden Guli Han, 48.000 hâne halkını Horasan'a yani Meşhed'e gönderdi. Bahtiyarîler üçyüz ve biner kişilik kafilelerle yolda rast gelen yerlere yerleştirildi ve böylece hepsi de dağılmış oldular.

Guli Han, oradan hareketle Şiraz'a karşı yürüdü, çünkü oranın Mehmed adını taşıyan valisi isyan etmişti. Guli Han, adı geçen Şiraz valisini, daha evvel, isyan etmiş olan Bıluçi'yi zapt etmeğe sevketmişti, fakat o, oraya gittikten sonra Guli Han'a isyan etmiş ve İsfahan'a karşı yürümek üzere asker toplamıştı. Bandar vilâyetine giden Mehmed Han, ora halkından kendisiyle birleşmek istemeyen birçok adamı öldürmüş, muvafakat edenleri de ordusuna katarak Şiraz'a gitmiş ve İsfahan'a karşı yürümeğe hazırlanmıştı. Mehmed Han'ın niyeti ve hazırlığını haber alan Guli Han, ona elçi gönderip «Nedir bu yaptığın? Sen önceden beri sadık kulumuz olup o kadar iyilik gördün. Seni birçok hanların fevkinde yükselttiğim halde bana karşı niçin silâh kaldırıyorsun? Tövbe ederek saptığın yoldan geri dön, olmaya ki gözün dönmüş olsun» gibi barışçı söz ve vaadlerle kendisini kandırmağa çalışmışsa da o, bunları reddederek : «Başımı tuttuğum yola feda etmeğe kararlıyım. Sana ve bana Allah'ın istediği olsun. Ya ben senin elinle mahv olacağım ya sen benim elimle. Bunu bilmiş ol» demişti. Onun bu cevabını duyan Guli Han, elçi mübâdelesini keserek, Şiraz'a karşı yürüdü. Mehmed Han da onun yaklaştığını görünce şehirden çıkarak ovada onu karşıladı. Savaşta Mehmed Han'ın askerleri imha edildi, kendisi de güç halle kurtu-

larak Bandar yakınında bulunup Ayvaz kalesi denilen kaleye iltica etti. Adı geçen kalenin sahibi olan Çapar adını taşıyan şeyh, meşhur bir evliya olarak tanınmıştı. Mehmed Han oraya gidince, şeyhe, Guli Han'ın nezdinde kendisi için şefaat etmesini rica etti, çünkü Guli Han'ın şeyhe karşı çok hürmetkâr olduğunu biliyor ve sözünü kırmayacağına inanıyordu. Mehmed Han'ın ricasını kabul eden şeyh, Guli Han'a yazdığı bir mektupla onun pişmanlığını ve itaat etmeğe hazır olduğunu bildirip, idama lâyık olduğu halde öldürmemesini rica etti. Guli Han da cevaben: «Ricanıza göre onu öldürmeyeceğim, kendisini bana gönder» dedi. Şeyh, Guli Han'ın yazılı vaadını gösterince, Mehmed Han güvenle yola çıkarak onun yanına gitti. Guli Han, ona : «Hatırlıyor musun? Ben Bağdad'da iken sana isyan etme, bana karşı silah kaldırma dedimse de, sen Allah'ın istediği olsun, ya ben seni, ya da sen beni mahv edeceksin demiştin. İşte şimdi Allah seni benim elime verdi ve seni öldürmem haklı olacaktır» deyince, Mehmed Han : «İrade senindir» cevabını verdi. Guli Han ise : «Ölüme lâyıksın da, şeyhin hatırı için seni öldürmeyip ufak bir ceza ile iktifa edeceğim» diyerek, askerlerinden birine onun gözlerini oymak emrini verdi ve kör edilmiş olan Mehmed Han'a yüz tuman vererek : «Git bu para ile geçin ve benim için dua et» dedi ve onu onbeş kişiye tevdi ederek Meşhed'e gönderdi. Bundan sonra, İsfahan'a gelen Guli Han, Şirvan ve Şamahi'ye karşı yürümek için hazırlığa başladı.

İRANLILARIN OSMANLILAR VE RUSLARDAN TALEPLERİ

Aşağıda anlatacağımız olaylardan evvel, daha önceki vakaları zikr etmeği önemli sayarım.

Şah Tahmas İsfahan'ı Afgan sultanının elinden aldığı sırada, Gilan, Moskofların işgalinde idi. Şah Tahmas, İsfahan'ı aldıktan sonra Osmanlı sultanına gönderdiği elçiler vasıtasiyle: «Afganların gasipliği zamanında zapt etmiş olduğunuz şehirlerimi geri ver, zira ben Allah'ın yardımı ile halen kuvvetlenmiş ve Afganları memleketimden tard ederek babamın tahtına oturmuş bulunuyorum» dedi. Osmanlı sultanı: «Sen önce Moskofların elinden Gilan'ı almalı ve, şayet bizden bir alacağın varsa, ondan sonra talep etmelisin» cevabını verdi.

Şah Tahmas, Moskof kıralına da aynı suretle elçi vasıtasiyle Gilan'ın geri verilmesini istedi. Moskof kıralı da: «Ben senin şehrini istilâcılara karşı müdafaa ve şimdiye kadar muhafaza ettiğim için büyük masraflar yapdım. Şimdi, yaptığım bütün masrafların karşılığı olarak, faizi ile beraber senevî 80,000 tuman vermeği taahhüd edersen şehri sana iade etmeğe hazırım» cevabını verdi. Şah Tahmas söylenen meblâğı ödemeği kabul etmiş olup, Moskoflar, borcun tediyesine ait bir anlaşma aktederek Gilan'ı terkle kendi memleketlerine gittiler. Bir senelik müddet bittikten sonra, Moskof kıralı, vaad edilen meblâğı almak için İrana bir elçi gönderdi. Simon adında Erzurumlu bir ermeni olan elçi[50], İsfahan'a geldiği vakit Şah'ın orada olmadığı ve Guli Han tarafından tutulup Horasan'a gönderilmiş olduğunu görünce, görevini kiminle anlaşarak yerine getirebileceğine dair tereddüt içinde kaldı. Nihayet, Guli Han kendisini çağırarak kimin tarafından kime ve niçin gelmiş olduğunu sordu. Elçi Simon, Moskof kıralı tarafından Şah'a bir mesaj getirmiş olduğunu söyleyince, Guli Han: «Yazıyı bana ver, bakalım kıralın bizim şahtan ne istiyor» dedi, fakat Simon: «Bunu yapamam, çünkü mesaj sana değil, Şah'a gönderilmiş olup ancak ona verebilirim» de-

50. Simeon Avramof adını taşıyan bu zat, 1720 eylülünde Büyük Petro tarafından Reşt konsolosu tayin edilmiş olup İran'da ilk resmî mümessil sıfatını kazanmıştır (L. Lockhart, 6).

di. Bunun üzerine, Guli Han: «Öyle ise, Afganların bize karşı açmış oldukları savaşa gidip bitirinceye kadar sen burada otur, döndükten sonra sana cevap veririm» dedi ve elçiye İsfahan'da bir ikametgâh tahsis ettikten sonra kendisi savaşa gitti. Elçi Simon ise, Guli Han'ın dönüşüne kadar iki yıl İsfahan'da oturdu.

Guli Han, döndükten sonra, elçi Simon'u tekrar çağırarak: «Kıralının yazısını ver ki cevabını vereyim» dedi ise de, elçi: «Mektubu sana veremem, fakat şunu söyleyebilirim ki senin Şah'a yaptıklarını kıralım duymuş ve bana şu talimatı göndermiştir: «memleketin sahibi şimdi sen olduğuna göre, hakkımı almam için ya borçlu adamı bana vermelisin ya da onun borcunu sen ödemelisin» dedi. Guli Han, cevaben: «Size borçlu olan adam bana da borçludur, çünkü o ahmak ve sarhoş adam, akılsızlığından dolayı memleketimizi Osmanlıların eline vermiştir. Kıralının borcumuza dair talebine gelince, diyeceğim şudur ki şahımız size karşı savaş açmamışken siz niçin bizim şehrimize karşı yürümüş ve boş yere o kadar masrafa girip şehri zapt etmişsiniz? Biri Gilan'ı zapt etmeğe kalkışmış ve siz de onu elinden kurtarmış mısınız? Niçin zapt edip bu kadar sene işgal altında tuttunuz?» gibi sözlerle elçi Simon'u susturdu. Onbir gün sonra, Moskof memleketinden beşyüz kişi ile beraber, Moskof kıralının yakınlarından yüksek rütbeli başka bir büyük elçi geldi[51]. Elçi şehre girdiğinde parlak bir törenle karşılandı ve Guli Han, onun bütün iaşesini, yiyecek ve içeceğini ve Cülfa'dan getirilen nefis şarabı temin etti. Elçi altı gün sonra Guli Han tarafından ihtiramla kabul edildi ve birbiriyle konuştular. Elçi, kendisine tahsis edilen konağa döndükten sonra, adamları ile Guli Han'a hediye olarak çok güzel bir ayna ve pek kıymetli altın bir saat gönderdi. Guli Han buna çok memnun olarak kabul etti.

Yukarıda dediğimiz gibi, Guli Han, Şirvnan ve Şamahi'de düşmanlara karşı yürümek için ordu hazırlamıştı. O, elçileri de beraber alarak o tarafa doğru yürüdü ve Tebriz'e gelerek birkaç gün orada durakladı. Bu esnada, Moskof kıralının diğer bir elçisi oraya gelerek neden iki elçiyi alıkoyduğunu ve cevabını getirmeleri için serbest bırakmadığını sert bir dille Guli Han'a söyledi. Bunun üzerine, Guli Han elçi Simon'u salıverdi, diğer ikisini de: «Bizim sana borcumuz yoktur, şayet harb etmek istiyorsan karşına çıkmağa hazırız. Sana hiçbir şey vermeyeceğimizi bil» cevabını kırallarına söylemek üzere serbest bıraktı.

51. Prens Sergey Dimitrieviç Golitzin.

EREVAN, GENCE, ŞİRVAN VE ŞAMAHİ'NİN ZAPT EDİLMESİ

Guli Han, Moskof elçilerini salıverdikten sonra, ordusu ile beraber Erevan ovasına gelerek orada karargâh kurdu. O zamanda Erevan'ın sahibi olup Guli Han'ın geldiğini haber alan Osmanlılar, harbe tutuşmayıp şehirden çıkmadılar ve kalenin müdafaası ile yetindiler. Guli Han ise askerlerini ilerleterek şehri kuşattı. Osmanlılar savaşa hiç teşebbüs etmediler, bir top bile atmadılar ve bilâkis barış alâmetlerini çekerek şehri teslim etmek istediklerine ait müzakereye giriştiler[52]. Guli Han, şehirdeki müslüman halkından isteyenlerin şehirde kalabileceklerini, istemeyenlerin salimen uzaklaşıp istedikleri yere gidebileceklerine dair emir verdi. Emir aynen yerine getirildi ise de, Guli Han, şehirde kalmış olan gerek müslüman ve gerek hıristiyan zenginlerini tazyik ederek her birinden, kudreti nisbetinde 50, 40, 20 ve 10'ar tuman kopardı. Sonra, askerlerinin bir kısmını muhafız olarak Erevan'da bıraktı, ve kendisi ordusunu alarak Gence'ye doğru yürüdü.

Guli Han, Aramuz'a yakın olup Koruk denilen bir yere gelerek türklerce Gök-kilise denilen mevkide karargâh kurdu. Mevkiye verilmiş «Gök-kilise» adının menşeine dair yerli halkın anlattığı bir efsaneye göre, orada bulunan mavi renkteki kilisede birçok münzevi keşişler varmış ve Şah Abbas oraya karşı yürürken yerden fışkıran mavi bir su bir göl meydana getirmiş ve Şah ilerleyememiştir. Şah Abbas ora halkının meçhul bir ırktan olup kendisine itaat etmemekte olduklarını zannederek oraya yürümek istemiş fakat bu mucizeyi görünce askerlerini geri çekmiş ve hadisenin içyüzünü anlamak için bazı yerli adamlar getirtip oradakilerin nasıl adamlar olduklarını ve hârikulâde olayın sebebini sormuş, onlar da ora sakinlerinin gece gündüz dua eden ve Tanrı yolunu düşünen hıristiyan keşişler olduklarını söylemişlerdir. Bunun üzerine, Şah Abbas: «Duacı adamlarsalar, kendilerine karşı bir şeyim yoktur» demiş ve mevkiye «Gök-kilise» adını vermiştir. Arakhuz ve Aramuz adlarına gelince, keşişler kisveleri için lâzım olan yünü elde etmek için koyunlarını kırptıkları yeri «Arakhuz», koyunları sağ

52. 3 ekim 1735. Bk. Uzunçarşılı, IV. 229 ve L. Lockhart, 87-88.

dıkları yeri de «Aramuz» tesmiye etmişlerdir. Oradaki halkın anlattıkları bu rivayetleri zikr ettikten sonra, konumuza dönelim.

Guli Han'ın askerleri atlarını Koruk denilen ovada yirmibeş gün otlattıktan sonra, Osmanlıların elinde olup birçok Osmanlı askerinin bulunduğu Gence şehrinin üzerine geldiler. Osmanlılar karşı gelerek otuz gün şiddetle savaştılar, neticede İranlılar şehri zapt ettiler ve Osmanlıları kılıçtan geçirdiler[53]. Gence'den kaçmış birçok Osmanlılar, Kilise-kantak denilen yakın bir köye kaçmış ve ermenilerin evlerinde saklanmışlardı. Bunu haber alan İranlı askerler gidip onları buldular ve hepsini de öldürdüler.

Guli Han, Gence'den sonra Şamahi ve Şirvan üzerine yürüyerek bu şehirleri de zapt etti. Ertesi sene de, Hacı Davud Beg adlı bir reise tabî olan Lezgi Tatarlarının üzerine yürüdü, onları itaat ettirdi, vergiye tabi kıldı ve onlardan pek çok para aldı.

53. 9 temmuz 1735 (bk. L. Lockhart, 89).

GULİ HAN'IN GÜRCİSTAN'A KARŞI HAREKETİ

Guli Han, Moskof elçilerini salıverdikten sonra, Gürcistan'a gitti. Gürcü prens ve asilzadeleri Mıtzkhet şehrinde onu parlak bir merasimle kabul ettiler[54], Han da onlara hılat giydirmekle büyük iltifat gösterdi. Guli Han, gelmemiş olan Kakhet prenslerini oraya davet ederek onlara daha büyük iltifat gösterdi ve her birine, kıymetli hediyelerden başka cins atlar da vermekle taltif etti, çünkü daha kuvvetli olup İranlılar tarafından feth edilmemiş Kakhetliler Guli Han'dan korkmuyorlardı. Guli Han, Kakhetlileri böylece taltif ve ihtiramla kabul ettikten sonra, bir gün, onların büyüğü olan Zohrap ile konuşarak kızını zevce olarak kendisine vermesini teklif etti. Zohrap, kendisini memleketine hükümdar olarak tanıdığı taktirde teklifini gönül rızasiyle yerine getireceğini söyledi. Guli Han bunu kabul etti ise de, onun geceleyin kaçacağından ve hıristiyan olduğu için kızını vermeyeceğinden şüphelenerek onu gizlice muhafaza altında tuttu. Birkaç gün sonra, Guli Han, Zohrap'ı çağırarak sözünü yerine getirmek için ne yaptığını sordu, Zohrap da, gidip kızını getirmek için kendisini serbest bırakmasını istedi ise de, Guli Han, getirilmesini mektupla emretmesini söyledi. Bunun üzerine Zohrap, kızını Guli Han ile evlendirmek üzere annesi ile beraber Mıtzkhet'e yollanmasına dair açık bir yazı gönderdi, fakat ayrıca da, «Hıristiyan halkımın malûmu olsun ki bu adam beni burada hapsetmiş ve kızımı kendisine vermem için zorlamaktadır. Kızımı asla bu dinsize vermek istemem, gönderilmesin» diye gizli bir mektup da gönderdi. Kakhetliler bunu duyunca hiddetlendiler ve dinsiz adamın isteğine mani olmak için hayatlarını feda etmeğe hazır olduklarını söyleyerek, kızı almak için gelen elçileri boş elle geri gönderdiler.

Geri gelen elçiler, Kakhetlilerin kızı vermek istemediklerini, kendilerinin de öldürülmekten güç halle kurtulmuş olduklarını söyleyince, Zohrap'a karşı öfkelenen Guli Han kendisini ölümle tehdid etti. Buna karşı, Zohrap : «Onların bana itaat etmeleri ve benim de kendilerini sana tâbi edebilmem

54. 6 ekim 1735.

için beni memleketime hükümdar tayin edin demiştim. Bu vaziyette ben ne yapabilirim?» cevabını verdi. Bunun üzerine, Guli Han, Zohrap'ı Kakhetlilere kendisine tâbi etmek üzere hükümdar olarak oraya gönderdi. Guli Han'ın emirnamesini hâmilen ve Han'ın iki adamı ile beraber ülkesine giden Zohrap, oraya varınca, ekâbirini yanına toplayarak kendisinin hükümdar tayin edildiğine dair Guli Han'ın emirnâmesini okudu. Prensler buna çok hiddetlendiler ve aralarında müzakere ettikten sonra, Zohrap ile beraber gelmiş olan Guli Han'ın iki adamından birisini öldürdüler, öbürünü de, olan biteni efendisine anlatmak üzere geri gönderdiler.

Geri gelen adam her şeyi Guli Han'a anlattı ve hükümdar tayin ettiği Zohrap'ın kendisine karşı isyan ettiğini ve hatta arkadaşını kendisi öldürtmüş olduğunu söyledi. Bunun üzerine, Guli Han, askerlerini alarak onlara karşı yürüdü ise de öcünü alamadıktan başka yenildi, Mıtzkhet'e geri çekildi ve bir daha onlara karşı hareket etmeyip Erevan'a geldi[55].

55. Nadir'in Tiflis'e girişi ve Taimuraz adı ile geçen bu Kakhetli prens (Zohrab) için bk. L. Lockhart, 91.

OSMANLILARLA YAPILAN MUHAREBE
GULİ HAN'IN TAHTA ÇIKMASI
İRAN — OSMANLI BARIŞI

Osmanlılar, padişahları Sultan Ahmed'e karşı ayaklandıktan ve onu tahttan indirdikten sonra, Sultan Mahmud tahta çıktı. Yeni padişah Köprülüoğlu Abdullah Paşa'yı serdar tayin ederek 300,000 askerle beraber İran'a karşı sevketti. Abdullah Paşa'nın Kars'a geldiğini haber alan Guli Han'ın hazırladığı 53,000 zırhlı suvari ile 12,000 piyade askerinden ibaret olan ordusu[56] Erevan'dan Eçmiadzin'e kadar olan sahayı kapladı. Savaş hazırlıkları tamamlandıktan sonra, Guli Han, Osmanlılara karşı yürüyerek Taliş'e, oradan da Arpaçay yakınında bulunup Magara denilen ovaya geldi. Guli Han, at zaiyatını gidermek için beraberinde 28,000 yedek at almıştı. Zira o, düşmanı ani baskınlarla paniğe uğratarak zaif düşürmek gayesiyle, üç günlük yolu bir gecede, dört beş günlüğünü bir günde kat'ediyor ve çatlayan birçok atların yerini doldurmak lazım oluyordu. Guli Han, Magara'dan Arpaçay'ı geçerek Supadan denilen yerde karargâh kurdu ve orada durakladı. Guli Han'ın geldiğini gören Osmanlılar, ileri atılmayıp, her tarafta yaptıkları istihkâmlara girerek cephe aldılar.

Bunu gören Guli Han kumandanlarına hitaben: «Cesur zabitlerim, şunu bilin ki Osmanlı askerleri istihkâmlarından dışarı çıktıkları taktirde Allah galibiyeti bize, çıkmadıkları taktirde de onlara bahşedecektir. Bundan dolayı, önce biz onlara taarruz edelim ve onlar bize yayılım ateş açınca, kaçıyoruz diye takip etmek üzere istihkâmlarından çıkmaları için geri çekilelim. Onlar böylece dışarı çıkınca, derhal geri dönerek istihkâm nizamlarını bozulmuş olan düşmanı firara zorlayalım» dedi. Hakikaten de, İranlılar, Guli Han'ın söylediği gibi ani bir taaruza geçtiler ve ilk çarpışmada, kaçıyorlar gibi geri çekilerek bir saatlik yol uzağa gittiler. Bunu gören Osmanlılar, istihkâmlarından çıkarak, korkudan kaçtıklarını zannettikleri İranlıları kovalamağa başladılar. Osmanlı askerleri o kadar çoktu ki bütün düzlük, tepe

56. İki taraf ordularının mevcudu : Türklerde 80000, İranlılarda 39-55000 olarak gösterilir (L. Lockhart, 88).

ve dereleri kaplamış, bir kısmı da kol halinde bir hat teşkil etmiş olup, yüksek bir dağın üzerinden bakılınca, yerden bitip kaynayan kurt kümeleri gibi görünüyordu.

Guli Han, Osmanlıların siperlerden epey uzaklaştıklarını görünce, geri dönerek taarruza geçti. İki ordu birbirine karıştı, yerler maktullerin cesetleri ve kanı ile kaplandı. Her tarafta cesetten başka bir şey görünmüyordu. Osmanlılar yenildiler ve Guli Han, kaçanları Mankerd'e ve Hasankale'ye kadar kovaladı. Abdullah Paşa sağ tutulup Guli Han'ın yanına götürüldü. Han onu öldürüp gömülmesini ve mezarı üzerinde, olayı anlatan kitabeli bir türbe yapılmasını emretti[57]. İranlılar, Osmanlı ordusundan pek çok ganimet almışlardı. Guli Han, bundan sonra, ordusu ile beraber Van sınırına kadar ilerledi ve iranlı askerler, Osmanlı tabiiyetinde olan ermenilerin köy ve bağları da dahil olduğu halde, her tarafa akın ederek binlerce kadın, çocuk ve genç erkekleri esir olarak Horasan'a gönderdiler.

İran'a dönen Guli Han, İsfahan'a gitmeyip Damga denilen bir yerde durakladı ve oraya karargâh kurdu. Han, bütün iranlı ümera ve ekâbirini oraya çağırdı ve hepsi toplandıktan sonra, onlara hitaben: «Sizi çağırmamın sebebi şudur: İşte senelerden beri sizin için kılıç kaldırmış, düşmanlarınız olan Afganları, Osmanlıları ve Moskofları tard etmiş, İrana ait bütün şehirleri onların elinden kurtarmış ve bütün bunları bitirerek buraya dönmüş bulunuyorum. Şimdi ise, düşmanlarımızı yendikten ve barış aktedildikten sonra, size bir hukümdarınızı tahta çıkarmak vazifesi kalmıştır» dedi. Guli Han'ın sözlerini dikkatle dinliyen İran büyükleri, Guli Han aynı sözleri üç defa tekrarlayıncaya kadar sustular. Sonra, ekâbirden iki kişi, cevaben: «Efendimiz çok doğru söyledi. İrade büyürsanız Şah Tahmas'ı getirip tahta çıkaralım ve o hükümdarımız olsun» deyince, buna hiddetlenen Guli Han onları derhal öldürmek emrini verdi. Sonra, diğerlerine dönerek, aynı sözleri tekrarlayıp: «Siz ne dersiniz?» diye sordu. Dehşete kapılmış olan ekâbir de, hep bir ağızdan, üç kez: «Hükümdarımız sen sin» diye bağırdılar. Bunun üzerine, Guli Han: «Beni hakikaten hükümdarınız yapmak istiyorsanız, bunu yazı ile tevsik edin dedi. Onlar da derhal,«hüküm-

57. Muharebenin tarihi, Uzunçarşılı'ya göre (229) 14 haziran 1735; Katolikos Abraham'a göre ise 19 hazirandır. Nadir, muharebede maktul olan Abdullah Paşa'nın cesedini Osmanlılara teslim etmiştir (L. L. 88). Katolikos Abraham'a nazaran, bu muharebede, Abdullah ve Sarı Mustafa Paşalar da dahil, 40000 Türk askeri ölmüştür.

darımız Guli Han'dır, ondan başka bir hükümdar tanımayız» mealinde bir mazbata tanzim ederek mühürledikten sonra kendisine verdiler ve günlerce süren tören ve şenliklerin içinde Guli Han'ı tahta çıkardılar[58].

Bunlar olup bittikten sonra, Guli Han, Osmanlı padişahı Mahmud'a elçiler gönderip, İranlı esirlerini geri vermesini rica etti. Sultan, elçileri büyük iltifatla kabul ederek, İranlı esirlerin toplanıp kendi memleketlerine gönderilmesine dair bütün vilâyetlere emir gönderdi. Böylelikle mümkün olduğu kadar toplanabilen esirler geri gönderildi ve İranlılar ile Osmanlılar arasında barış anlaşması aktedildi[59].

58. Yukarıda adı geçen o zamanın ermeni katolikosu Giritli Abraham (1734-1737) Nadir ile sıkı münasebette olduğundan, onun düzenlediği bu büyük törene maiyetiyle beraber hazır bulunmuştur. Katolikos, Nadir hakkında yazdığı eserinde (Vağarşabad tabı 1870, Brosset tercümesi 1876), sözü geçen töreni uzun uzadıya hikâye eder. 3 ocaktan 23 şubata kadar tören mahalli olan Muğan'da kalmış olan Katolikos, barış müzakeresi için oraya gelmiş bulunan Serdar Ahmed ve Genç Ali Paşaların 3 şubatta yapılan bayram merasimine iştirak ettiklerini söyler.

59. Bir sulh muahedesinden ziyade bir mütareke anlaşması mahiyetinde olan bu barış, uzun müzakerelerden sonra nihayet 2 eylul 1736'da kabul edilmiştir (bk. Uzunçarşılı, IV. 233).

ENDEKS

I

KİŞİ ADLARI

ENDEKS

II

YER ADLARI